

TRANSITIEMODEL

Gemeenten Energie neutraal

AFSTUDEERONDERZOEK

Studie:	Master of Urban and Area Development (MUAD)
Onderdeel:	Masterthesis
Begeleidende lector:	Dr. K.E. Bugge
Beoordelaar:	Ir. M. Huffstadt
Datum:	20 mei 2016
Afstudeerder:	Ing. A.M.L.H. van der Wiele Middelbuurtseweg 25 3903 LB Veenendaal AMLH.vanderWiele@han.nl

INHOUD

Samenvatting

1	Maatschappelijke relevantie van het onderzoek	1
2	Methodologie	3
2.1	Omschrijving onderzoeksdoel en formulering vragen	3
2.2	Onderzoeksmethodieken	4
2.2.1	Uitwerking van de methodiek: thematische tekstanalyse	4
2.2.2	Uitwerking van de methodiek: kwalitatief onderzoek	6
2.3	Verdeling onderzoek in fasen	7
3	Transitie tot stand brengen	8
3.1	Onderzoek Europese Commissie	8
3.2	Praktische gedragsmodellen in Nederland	11
3.4	Transitiemodel Gemeenten Energieneutraal – faseringen en basisingrediënten	12
4	Burgers en keuzegedrag	13
4.1	Verklarende gedragsmodellen	13
4.2	Ontwikkelingsfasemodellen	14
4.3	Doelgroepssegmentatiemodellen	14
4.4	Waarden van burgers op het gebied van duurzaamheid	15
4.4.1	Burgerstijlen, indeling	16
4.4.2	Burgerstijlen, omvang	17
4.5	Van macro- naar mesoniveau	18
4.6	Conclusie over burgers en keuzegedrag, bouwstenen 1 en 2	19
5	Beleidsinstrumenten en rolinvulling door de overheid	21
5.1	Participatie van de overheid en niveaus van beïnvloeden	21
5.2	Organisatievormen bij burgerparticipatie	22
5.3	Leidende principes bij beleidsinstrumenten	23
5.4	Voorwaarden, werking en vormen van nudges	24
5.5	Effectief beleid voor het beïnvloeden van duurzaam burgergedrag	26
5.6	Effectief stimuleren van burgers tot meedoen aan de energietransitie	27
5.7	Transitiemodel – bouwstenen 3 en 4	28
6	Energetische opgaven	29
6.1	Doelstellingen EU en Nederland: energieverbruik, -opwekking en -vermindering	29
6.2	Energiebeleid in Nederland	30
6.3	Krachtenveld in Nederland	31
6.4	Duurzame en energetische concepten waarin burgers kunnen participeren	32
6.5	Samen met burgers streven naar het energieneutraal maken van een stad	34
6.6	Transitiemodel – bouwstenen 5, 6 en 7	35

7	Analyse en synthese	36
7.1	<i>Analyse van verbanden</i>	36
7.2	<i>Synthese in het Transitie­model Gemeenten Energieneutraal</i>	39
8	Praktijk­verkenning bij gemeenten	41
8.1	<i>Samen­stelling van gemeente A, B en C naar omvang van burger­leefstijlen</i>	41
8.2	<i>Werkwijze bij het kwalitatief onderzoek</i>	42
8.3	<i>Analyses, interpretaties en conclusies uit de praktijktoets</i>	42
8.4	<i>Het Transitie­model: conclusie over de praktijktoets en discussie</i>	45
9	Reflectie op het onderzoek	46

Transitie­model Gemeenten Energieneutraal

BIJLAGE I - Transitie­model

BIJLAGE II - Bouwstenen

BIJLAGE III - Kwalitatief onderzoek

Bronnen

Samenvatting

In EU-verband zijn afspraken gemaakt ten aanzien van duurzaamheid. Elke lidstaat geeft daar zijn eigen uitvoering aan. De Staat der Nederlanden heeft in 2013 een groot aantal doelstellingen geformuleerd in het 'Energieakkoord Duurzame Groei'. Recente publicaties geven aan dat de Nederlandse overheid er niet in slaagt om het aandeel participanten aan duurzame gebiedsontwikkeling te verhogen, ondanks alle instrumenten die ingezet worden. Daarnaast is duurzaamheid een sterk geprofessionaliseerd thema geworden. Daardoor weten duurzaamheidexperts niet de brede samenleving aan te spreken, maar slechts de 20% van de bevolking die toch al betrokken is. Bij het uitvoeren van het beleid betreffende duurzame gebiedsontwikkeling doet zich een probleem voor bij de optimalisatie van de samenwerking tussen overheid en burgers. Er lijkt een kloof te bestaan tussen de leefwereld van de burger en de systeemwereld van de overheid. Het onderzoek heeft tot doel om deze kloof te verkleinen en tot een groter gedeeld belang te komen. Door de belangen van de burgers te verbinden met de publieke belangen op het gebied van duurzame stads- en gebiedsontwikkeling met behulp van inzichten uit de gedragseconomie.

Doel

Het doel van het onderzoek is te komen tot aanbevelingen voor gemeentelijke organisaties die streven naar energieneutrale stadsontwikkeling. Een energieneutrale stadsontwikkeling wil zeggen dat er zo veel mogelijk duurzame energie wordt gebruikt op zowel publiek als privaat terrein. In het bijzonder wil het onderzoek gemeenten helpen het aandeel burgers dat participeert in duurzame gebiedsontwikkeling te verhogen en een beweging naar een bepaald doel op gang te brengen, te weten de energieneutrale stadsontwikkeling. In dit onderzoek worden trends op het gebied van duurzaamheids-ontwikkeling en burgerparticipatie geanalyseerd en worden patronen hiervan onder de bevolking bekeken. Daarmee wordt onderzocht hoe gemeenten een hogere betrokkenheid van burgers bij duurzaamheidsbeleid kunnen bereiken.

Methodiek

De overheid ontplooit op alle niveaus (rijksoverheid, provincie, gemeente) in toenemende mate initiatieven die erop gericht zijn burgergedrag te beïnvloeden. Middels literatuuronderzoek is onderzocht welke benaderingswijzen een gemeente kan gebruiken om beter aan te sluiten bij verschillende groepen burgers. Het onderzoek gaat na welke instrumenten bruikbaar zijn om de intrinsieke motivatie van burgers te stimuleren op het gebied van participeren in energetische vraagstukken.

Uitwerking

In dit onderzoek wordt gebruikgemaakt van bestaande kennis op het gebied van burgerbenaderingen die zich baseren op doelgroepssegmentatie. Dit wordt specifiek toegepast op het beleidsterrein van energievraagstukken in relatie tot burgerparticipatie. De diverse bruikbare aanpakken zijn middels een thematische synthese samengebracht in een omvattend procesmodel, dat in de gemeentelijke praktijk gebruikt kan worden: het Transitieplan Gemeenten Energieneutraal. Het Transitieplan bestaat uit vier hoofdonderdelen: de voorbereiding, het communicatieplan, het forum en de feedbackloop. Elk hoofdonderdeel bestaat uit een aantal bouwstenen waarmee gemeenten aan de slag kunnen gaan met behulp van verdiepende tabellen. De tabellen zijn gebaseerd op wetenschappelijke literatuur.

Onderdeel 1 – In de voorbereidingsfase bepaalt de gemeentelijke organisatie allereerst hoe de samenstelling van de bevolkingsgroepen in de gemeente is, gemeten naar burgerleefstijlen op het gebied van duurzaamheid. Vervolgens vindt verdere specificatie/verdieping plaats in de waarden, houding, gedrag en mogelijke benaderingswijze van de betreffende burgergroepen. Ten slotte gaat de gemeentelijke organisatie aan de slag met twee onderdelen. Ten eerste onderzoekt zij de eigen capaciteiten bij het uitoefenen van een verbindende en inspirerende rol als sensitieve procesmanager. Ten tweede formuleert de gemeente een effectief beleid gericht op de waardenmix van de geïdentificeerde burgerdoelgroepen.

Onderdeel 2 – Bij het opstellen van het communicatieplan worden inzichten uit de gedragseconomie ingezet als katalysator middels het toepassen van hefboomen en triggers passend bij de waardenmix van de burgerleefstijlen. Het gaat daarbij om het afstemmen van 'the tone of voice' op twee onderdelen. Ten eerste worden externe initiatieven van bedrijfsleven en NGO's afgestemd op de waardenpropositie van de burgerleefstijlen, in overleg met de gemeentelijke organisatie. Met waardenpropositie wordt de bundel van diensten en producten bedoeld die waarde creëert voor en aansluit bij de behoeften van een specifieke burgergroep. Doel hiervan is ook om te zorgen dat gemeenten en hun partners in het vervolgtraject meer uit één mond te kunnen spreken bij de communicatie met burgers. In deze fase wordt gekozen voor gerichte voorlichting over de effectieve keuzes die burgers kunnen maken. De communicatie richt zich ook op het expliciet maken van de invloed die bepaalde keuzes hebben. Het tweede onderdeel van het communicatieplan richt zich op het uitdragen van het gemeentelijk beleid. Door als gemeente de leidende rol

te nemen en zelf het goede voorbeeld te geven laat zij zien dat duurzaamheid belangrijk is. Dat geeft de burger vertrouwen in de gemeente en geeft aan dat het beleid bestendig is.

Onderdeel 3 – In de fase van “het Forum” treden de professionele procesmanagers van (of namens) de gemeentelijke organisatie en de bedrijven naar buiten op een figuurlijk forum. Het doel is om op diverse manieren contact te leggen met burgers en samen met hen een effectieve Duurzame Agenda op te stellen. Uitgangspunt daarbij zou moeten zijn dat duurzame stadsontwikkeling is geen top-downproces is maar dat alle partijen het samen moeten doen. Iedere specifieke burgerleefstijl kan door verschillende publieke communicatiewijzen en hefbomen gemotiveerd worden om aan te haken.

Onderdeel 4 – Op de langere termijn is het van belang om feedbackloops in te bouwen. Hiermee wordt ten eerste beoogd de resultaten uit burgergesprekken en burgeractiviteiten terug te koppelen naar de gemeentelijke organisatie. Daarmee kunnen de uitkomsten in behandeling worden genomen en wordt voor de burger ook duidelijk dat zijn of haar inbreng effect heeft. Een tweede loop behelst het samen met andere gemeenten onderzoeken wat werkt om gezamenlijk robuuste instrumenten te ontwikkelen. Ook met het bedrijfsleven vindt in deze fase evaluatie plaats van de effecten van het afgelegde traject.

Praktijkverkenning

Om het Transitie-model in gemeenten te toetsen op praktische bruikbaarheid zijn drie middelgrote gemeenten benaderd. Daar zijn een of meerdere gesprekken gevoerd met de wethouder duurzaamheid en beleidsambtenaar milieu. Gemeente A is sinds 2015 in de opstartfase naar energieneutraliteit in 2035. Gemeente B streeft sinds 2008 naar klimaatneutraliteit in 2030 en gemeente C is al zeven jaar op weg met het uitvoeren van beleid gericht op klimaatneutraliteit in 2050.

Resultaat van de praktijkverkenning

De conclusie van de praktijkverkenning is dat het Transitie-model een goede toevoeging is aan de huidige instrumenten die de gemeenten hanteren. Afhankelijk van het stadium waarin een gemeente zich bevindt, hebben de respondenten verschillend gereageerd op welke onderdelen toepasbaar zijn in hun gemeente. De wethouders en ambtenaren in drie middelgrote gemeenten vonden allen het Transitie-model duidelijk. Zij vonden dat het bruikbaar is door het generieke karakter en de combinatie tussen de grote lijn en de inhoud door de tabellen die erbij horen. Het model sluit aan bij de behoeften die de gemeentelijke organisaties hebben; zij herkennen de bouwstenen en geven aan het model goed te kunnen gebruiken. Een soortgelijk model op mesoniveau is hen niet bekend. Het model biedt structuur in de voorbereiding van de startfase en bij het participatietraject. Als bijzondere waarde wordt genoemd dat het Transitie-model heel expliciet het gedrag en de burgerleefstijlen centraal stelt, ook binnen de verschillende wijken.

Het model wekt vertrouwen, omdat er een solide theoretische basis aan ten grondslag ligt. Het gemeentebestuur kan bijvoorbeeld aan de gemeenteraad laten zien welke leidraad er gevolgd is bij de aanpak. Afhankelijk van het stadium waarin de gemeente verkeert in de ontwikkeling naar energieneutraliteit en het gevolgde proces tot nu toe heeft iedere gemeente specifieke eyeopeners genoemd die het model biedt. De gemeentelijke organisaties ervaren de sociale focus als grootste verdienste van het model. Het Transitie-model wordt als een efficiënt en effectief concept gezien om draagvlak voor duurzaamheid te creëren en te vergroten bij alle burgers. Het model kan succesvol zijn om meer burgers te bereiken en hen te betrekken bij projecten die gemeenten (in wijken) op stapel hebben staan. Samen met bedrijven en NGO's kan de gemeente met behulp van het model het draagvlak voor verduurzaming verder vergroten.

Het Transitie-model wordt als een nuttig instrument gezien om het vraagstuk van de energietransitie en waarde mix bij de inwoners aan elkaar te koppelen en om ruimte te geven aan diversiteit binnen de bevolking. De sleutel tot succes bij een duurzaamheidstraject ligt voor een belangrijk deel in de voorbereiding, of die nu door een gemeente, een Regionale Uitvoeringsdienst of een bedrijf wordt uitgevoerd. Het generieke karakter van het model wordt ervaren als de kracht ervan. Het Transitie-model Gemeenten Energieneutraal is momenteel uitgewerkt voor een gemeente, maar feitelijk zou het door iedere betrokken partij in de voorbereidingsfase gebruikt kunnen worden.

Bruikbaarheid van het model voor de praktijk

Het is van belang de ‘systeemwereld’ van de overheid te verbinden met de ‘leefwereld’ van de burger. Hiertoe dient de beleidsmaker als het ware in de huid van de eindgebruiker te kruipen en van daaruit de dialoog aan te gaan. Het Transitie-model Gemeenten Energieneutraal heeft mede tot doel om bij de communicatie gedurende het duurzaamheidstraject systematisch en procesmatig in te spelen op de diversiteit binnen de burgergroepen. Daarmee krijgt het Transitie-model een extra betekenis in de voorbereidingsfase door een participatiemodel te bieden waarbij uitgegaan wordt van de gedifferentieerde samenstelling van de burgerbevolking.

Bruikbaarheid van het onderzoek voor de wetenschap

Er is nog nauwelijks wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de inrichting en vormgeving van een proces van energietransitie binnen gemeenten (op mesoniveau). Het onderzoek probeert 'een gat' in de kennis te 'vullen' en een model te bieden dat als leidraad kan fungeren voor de inrichting van zo'n proces gebaseerd op multidisciplinaire inzichten.

1 Maatschappelijke relevantie van het onderzoek

Verduurzamen van stedelijk gebied

In EU-verband zijn afspraken gemaakt ten aanzien van duurzaamheid. Elke lidstaat geeft daar zijn eigen uitvoering aan. De SER, het adviesorgaan van de rijksoverheid, heeft het initiatief genomen voor het 'Energieakkoord Duurzame Groei' uit 2013. Hierin is een groot aantal doelstellingen opgenomen die de Staat der Nederlanden wil bereiken. Dit akkoord is door meer dan 40 partijen ondertekend, waaronder de rijksoverheid, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en tal van milieu- en maatschappelijke organisaties (Sociaal Economische Raad, 2013). Na het recente wereldwijde klimaatakkoord, dat in december 2015 op de klimaatconferentie in Parijs werd afgesloten tussen bijna 200 landen, wordt verduurzamen een prominente zaak in het beleid van al deze landen, waaronder Nederland.

Onderzoek van het Europees Milieuagentschap (EMA) in 2015 laat zien dat Nederland in Europa achterblijft bij het halen van de gestelde klimaatdoelen. Op de gebieden vermindering van de uitstoot van broeikasgassen, opwekking van energie uit duurzame bronnen en energiebesparing moet Nederland zeventien andere Europese landen voor laten gaan. In de wetenschap is programmaontwikkeling gaande op het terrein van duurzame gebiedsontwikkeling. Steeds meer wordt hierbij de focus van de duurzaamheidsprestatie van een gebied gelegd bij een integrale en meer context specifieke aanpak (Rotmans, Terwindt, & Nieuwaal, 2014). De recente economische crisis en de daaruit voortkomende bezuinigingen op de overheidsuitgaven maken duidelijk dat het roer om moet. Dit vergt van zowel publieke als private partijen een inspanning die nog vrij nieuw is en daardoor mogelijk onwennig. Publieke en private partijen moeten meer begrip krijgen voor de complexe processen die spelen bij het verduurzamen van bestaand en nieuw stedelijk gebied.

De doelstellingen in het Energieakkoord staan op gespannen voet met het gegeven dat de overheid beperkter is in haar publieke middelen en zich op velerlei terreinen juist wil terugtrekken (RIVM, 2013). Op allerlei maatschappelijke vlakken zal van burgers in toenemende mate een concrete inspanning gevraagd worden. Het kabinet wenst en voorziet de ontwikkeling van een 'participatiesamenleving', waarin mensen vaker zelf het heft in handen nemen in plaats van een beroep te doen op overheidsvoorzieningen. Op allerlei maatschappelijke en politieke terreinen wordt van burgers op vrijwillige basis deelname gevraagd. Begin 2016 heeft minister Kamp aan de Tweede Kamer het 'Energierapport - Transitie naar Duurzaam' gepresenteerd. Dit plan is opgesteld door het ministerie van Economische Zaken en bespreekt de energiedialoog die opgestart moet worden met burgers.

Doelen in de duurzame gebiedsontwikkeling worden niet bereikt

Op het congres De Duurzame Stad, gehouden op 14 april 2014 in Amersfoort zei voormalig minister dr. Jacqueline Kramer: "Recente publicaties geven aan dat de overheid er niet in slaagt, ondanks alle instrumenten die ingezet worden, om het aandeel participanten dat een bijdrage levert aan de duurzame gebiedsontwikkeling te verhogen". Prof. Mr. Friso de Zeeuw, praktijkhoogleraar Gebiedsontwikkeling aan de TU Delft, geeft aan: "Duurzaamheid is tot een sterk geprofessionaliseerd thema geworden; duurzaamheidexperts weten niet de brede groep mensen aan te spreken, maar slechts de 20% die toch al betrokken is" (Puylaert & Werksma, 2011). Maar de trends en patronen onder de gehele bevolking zijn nog niet bekend; de vraag en het probleem is hoe burgers die nu niet participeren gemotiveerd kunnen worden om mee te doen. Net als bij veel andere maatschappelijke uitdagingen is ook het verduurzamen van de samenleving afhankelijk van een optelsom van diverse concrete individuele keuzes en gedragingen van burgers. Om een collectieve omslag tot stand te brengen, zoals beoogd wordt in het Energieakkoord, is een cumulatie van individuele keuzes en gedragingen nodig.

Spanningsveld in de samenwerking tussen overheid en burger

Het spanningsveld is, zoals gezegd, dat de overheid beperkter is in haar publieke middelen en zich steeds verder terugtrekt, terwijl de publieke opgaven groter zijn geworden. Van burgers zal in toenemende mate een concrete inspanning gevraagd worden. Uit onderzoek blijkt dat veel burgers wel duurzaam gedrag willen vertonen, maar dat pas zullen doen onder bepaalde specifieke omstandigheden. Burgers blijken barrières te ondervinden bij hun streven naar duurzaamheid (Smith, 2009). Verschillende casestudies naar het verloop en de uitkomsten van burgerinitiatieven laten zien dat er belangrijke bestuurlijke randvoorwaarden zijn om burgerinitiatieven en coproducties in het publieke domein tot ontwikkeling te laten komen. Hierbij is het veel gehoorde mantra 'ruimte laten voor burgers' een goed startpunt, maar dat is niet genoeg. Het gaat om méér dan alleen ruimte laten, het gaat erom beleid daadwerkelijk 'af te stemmen op de burger' (Boogers & Van de Wijdeven, 2012, p. 19). Individuele burgers richten zich bij de keuzes die zij maken niet van nature op het collectieve belang of op de lange termijn.

De vraag is dus hoe de overheid de burgers echt kan ondersteunen en in samenwerking met hen kan zoeken naar de effectieve operationalisering van een visie, om zo een gezamenlijk gedragen belang beter te kunnen benoemen en beleid uit te kunnen voeren. In opdracht van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur

(RLI) is in 2013 een studie uitgevoerd naar de effectiviteit van beleid voor duurzaam gedrag. Een van de conclusies uit deze studie luidt: "Om succesvol in te grijpen in het dagelijkse leefpatroon van burgers dient beleid zoveel mogelijk aan te sluiten bij het alledaagse leefpatroon van burgers". De onderzochte case studies laten zien dat er veelal een kloof gaapt tussen burger en beleid. Er moet een verbinding tot stand komen tussen de 'systeemwereld' van overheid en beleid (waarin rationeel handelen de boventoon voert) en de 'leefwereld' van burgers op het grondvlak van de samenleving. "Hiertoe dient de beleidsmaker als het ware in de huid van de eindgebruiker te kruipen, bijvoorbeeld door de dialoog aan te gaan" (Brunsting, et al., 2013). Een deel van de benodigde gedragsveranderingen bij burgers komt onvoldoende of te laat tot stand, indien de overheid de overgang naar een duurzamere samenleving overlaat aan de afwegingen die individuele burgers hierin maken (Wesseling, 2013).

Omdat het discussiëren, onderhandelen en meedenken over beleid zich veelal richt op een tamelijk abstract resultaat – een beleidsnota, een contract, een toekomstvisie – zullen mensen minder snel deelnemen als zij het hiervoor benodigde abstractieniveau niet kunnen of willen beheersen (Boogers & Van de Wijdeven, 2012). Er is daarom bij veel klassieke participatievormen sprake van een 'diploma-democratie'. Er zijn weliswaar veel mogelijkheden tot participatie, maar omdat die slechts een kleine groep hoogopgeleiden trekken, worden hun belangen beter vertegenwoordigd dan die van laagopgeleiden. De 'doe-democratie' heeft dit nadeel niet, of in ieder geval minder. De 'doe-democratie' blijkt aantrekkelijk, ook voor lager opgeleiden en anderen die zich bij klassieke participatievormen juist vaak afzijdig houden (Boogers & Van de Wijdeven, 2012).

Effectieve keuzegedrag beïnvloedende overheidsinstrumenten

Duurzame ontwikkeling is een gedeelde verantwoordelijkheid van overheden, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en burgers. Overheden, waaronder gemeenten, spelen een rol in duurzame gebiedsontwikkeling die op diverse manieren kan worden ingevuld. Er is steeds meer kennis beschikbaar over het keuzegedrag van mensen vanuit onderzoeksgebieden zoals psychologie en sociale gedragswetenschappen. Ook op het gebied van het stimuleren van duurzame gebiedsontwikkeling kan deze kennis benut worden. Inzicht krijgen in gedrags- en keuzebeïnvloeding is daarom van belang voor overheden. Met deze kennis kunnen zij bepalen welke beleidsinstrumenten er voor beïnvloeding zijn, hoe deze ingezet kunnen worden en op welke wijze deze aansluiten op de te bereiken doelen. Het gebruik van gedragsinstrumenten kan een nieuwe benaderingswijze in gang zetten bij de duurzame ontwikkeling van steden en overige gebieden.

Op het gebied van duurzame ontwikkeling moet Nederland een forse stap zetten om de doelstellingen die in EU-verband afgesproken zijn te bereiken. Daarom kan het relevant zijn om naar andere westerse landen te kijken en te leren van de aanpak aldaar. Er zijn immers andere Europese landen die blijkbaar een succesvollere aanpak ontwikkeld hebben. Ook al gaan vergelijkingen met andere landen niet zomaar op, voorbeelden uit andere landen kunnen wel aanknopingspunten bieden voor een nieuwe benadering van burgerparticipatie op het gebied van duurzaamheid. In 2012 heeft de Europese Commissie een onderzoek afgerond dat het stimuleren van duurzame ontwikkelingen analyseert. Hierin is de relatief nieuwe rol van de overheid als 'keuzearchitect' in de Europese lidstaten onderzocht. Adviesorganen van Nederlandse ministeries en de regering, zoals het Kennisinstituut van Mobiliteitsbeleid (KIM) en de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) ondersteunen de zienswijze dat keuzearchitectuur het traditionele overheidsbeleid kan versterken. In de rol van 'keuzearchitect' worden gedragsinstrumenten toegepast, bijvoorbeeld zogenaamde 'nudges'. Dit zijn specifieke manieren om het keuzegedrag van burgers te beïnvloeden.

Niveaus van beïnvloeding

Er zijn drie niveaus van beïnvloeding, namelijk macro-, meso- en microniveau. Het ministerie van Infrastructuur & Milieu heeft voor een driedeling gekozen, omdat het direct beïnvloeden van burgers niet op alle niveaus op dezelfde manier of even rechtstreeks plaatsvindt. De rijksoverheid staat op een grotere afstand van de burgers en kan de burgers niet zo rechtstreeks beïnvloeden als dat op mesoniveau mogelijk is. Onder het mesoniveau vallen de gemeenten, maar ook andere organisaties die dicht bij de burgers staan, zoals bedrijven die veelal regionaal actief zijn. Ten slotte wordt met het microniveau de alledaagse leefwereld van de burgers zelf bedoeld (Berveling, et al., 2011). Elke gemeente en regio kent zijn eigen manier van werken. Dit is afhankelijk van het type gebied, de bestuurders en de samenstelling van de bevolking. Om processen als communicatie en de beïnvloeding van burgers te optimaliseren zal een manier gevonden moeten worden nog beter af te stemmen op deze specifieke manieren van werken. Het is moeilijk vast te leggen hoe een beïnvloedingsproces eruit moet zien, maar het moet wel mogelijk zijn in beeld te brengen welke stappen men moet doorlopen en wat het resultaat per processtap moet zijn (Bosman & Merks, 2016).

2 Methodologie

2.1 Omschrijving onderzoeksdoel en formulering vragen

Het doel van het onderzoek is te komen tot aanbevelingen aan gemeentelijke organisaties die streven naar energieneutrale stadsontwikkeling. In het bijzonder wil het onderzoek gemeenten helpen het aandeel burgers dat participeert in duurzame gebiedsontwikkeling te verhogen en een beweging naar een bepaald doel op gang te brengen. In het onderzoek wordt erna gestreefd een model te ontwikkelen voor gemeentelijke organisaties. Dit moet gebruikt kunnen worden bij de ontwikkeling van een gemeentelijk duurzaamheidsstraject richting een energieneutrale stad. Bij het uitvoeren van het beleid betreffende duurzame gebiedsontwikkeling doet zich een probleem voor bij de optimalisatie van de samenwerking tussen overheid en burgers. Er lijkt een kloof te bestaan tussen de leefwereld van de burger en de systeemwereld van de overheid. Het te ontwikkelen model heeft tot doel om de kloof te verkleinen en tot een groter gedeeld belang te komen. Dit wordt gedaan door de belangen van de burgers te verbinden met de publieke belangen op het gebied van duurzame stads- en gebiedsontwikkeling met behulp van inzichten uit de gedragseconomie.

De hoofdvraag van het onderzoek luidt: *‘Hoe kan de gemeente het gedrag van mensen effectief beïnvloeden bij het streven naar energieneutraliteit?’*

Wil men het gedrag van mensen effectief beïnvloeden, dan dient men te vertrekken vanuit de betekenisgeving (sensemaking) van de ontvanger en zijn context, dat wil zeggen de elementen en gebeurtenissen in zijn leefomgeving (Tiemeijer & Thomas, 2009, p. 18). Om inzicht te krijgen in de problematiek zijn vier onderzoeksgebieden verkend. Dit is aangepakt door wetenschappelijke literatuur te bestuderen en hier een tekstanalyse van te maken (zie uitleg methodiek tekstanalyse in par. 2.2.1). Om de literatuurverkenning te structureren zijn deelvragen geformuleerd.

1. *Welke effectieve transitie modellen gebaseerd op gedragskeuze beïnvloedende instrumenten zijn op mesoniveau bruikbaar voor het realiseren van een energietransitie?*

Bij deze eerste deelvraag wordt verkend welke soorten instrumenten bruikbaar zijn om de gewenste energietransitie tot stand te brengen, aan de hand van onder andere een onderzoek van de Europese Commissie uit 2012. Ingezoomd wordt op de door de EU-commissie geselecteerde effectiefste manieren van gedragskeuze-beïnvloeding bij duurzaamheidsontwikkeling. Er wordt aandacht besteed aan het advies van de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) uit 2014 over het gebruik van voorbeelden uit het buitenland in de Nederlandse context. Vanuit de praktische gedragsmodellen die in Nederland ontwikkeld zijn voor de overheid wordt vervolgens gekeken naar het mesoniveau. Mogelijk effectieve praktische gedrags- en procesmodellen op mesoniveau, die bij verduurzaming van organisaties ingezet zijn, worden in beeld gebracht om te zien of de inzichten daaruit ook in het publieke domein kunnen worden gebruikt. De focus ligt op het leggen van verbanden tussen betrokkenen om binnen een bepaalde omgeving een gewenste beweging in gang te zetten.

2. *Wat zijn de onderscheidende waarden die zich bij burgergroepen voordoen bij het proces van duurzame gebiedsontwikkeling en wat is de omvang van de verschillende burgergroepen op mesoniveau?*

Bij de tweede deelvraag wordt verkend welke onderscheidende waarden van belang zijn in de beleving van duurzaamheid bij verschillende groepen burgers. De verwachting is dat deze waarden een basis kunnen vormen voor een differentiatie van communicatiestijlen, zodat effectief met alle burgers gecommuniceerd kan worden. De wijze waarop dit praktisch aangepakt kan worden zal onderdeel uitmaken van deze deelvraag. Bij de verkenning wordt ingegaan op de literatuur betreffende het keuzegedrag van burgers. Bij de opzet van het onderzoek en de ordening van de data is een aantal concrete onderwerpen uit de literatuur geselecteerd. Vanuit de verklarende gedragsmodellen en de modellen voor de verschillende ontwikkelingsfasen wordt de focus gelegd op doelgroepssegmentatiemodellen. Hierbij wordt een verkenning gemaakt van de onderscheidende duurzaamheidswaarden van de verschillende burgergroepen. Om burgers bij de gewenste beweging te kunnen betrekken op mesoniveau wordt verkend of omvang van de onderscheiden burgergroepen te bepalen is per gemeenten en op welke wijze dit gedaan kan worden.

3. *Welke beleidsinstrumenten zijn bruikbaar voor het beïnvloeden en stimuleren van duurzaam keuzegedrag bij burgergroepen en welke communicatiewijzen sluiten hier effectief op aan?*

Bij de derde deelvraag wordt verkend welke rollen de overheid heeft, welke schalen van beïnvloeding er zijn en welke beleidsinstrumenten de overheid kan inzetten. De verwachting is dat dit de basis kan zijn voor het opstellen van een effectief duurzaamheidsbeleid, gericht op het stimuleren van burgers om deel te nemen aan

energetische vraagstukken. Bij de verschillende typen gedraginstrumenten wordt ingezoomd op de voorwaarden, werking en vormen van nudging. Mogelijk effectieve stimulerende maatregelen voor het beïnvloeden van duurzaam burgergedrag worden verkend. De veronderstelling hierbij is dat deze maatregelen met behulp van inzichten uit de gedragseconomie toegespitst kunnen worden op verschillende burgerdoelgroepen. De effectiefste communicatievormen en hefbomen per groep worden verkend om te bepalen hoe invloed uitgeoefend kan worden op het keuzegedrag van verschillende burgerdoelgroepen.

4. *Wat zijn de opgaven op gemeenteniveau betreffende de energietransitie waarin burgers kunnen participeren?*

De laatste deelvraag van het onderzoek is een praktische. Er wordt onderbouwd in welke opgaven burgers betreffende de energietransitie op gemeenteniveau kunnen participeren. Dit wordt beschreven op basis van een aantal onderwerpen uit de literatuur, die zijn geanalyseerd en geordend op praktische effectiviteit. Daarbij zijn allereerst de doelstellingen van de Europese Unie verkend op het vlak van energieverbruik, -opwekking en –vermindering van het gebruik van fossiele brandstoffen. Vervolgens wordt ingezoomd op het energiebeleid en het krachtenveld in Nederland, waarna de opgaven waarin burgers kunnen participeren bij de energietransitie worden benoemd. De focus ligt hierbij op de gedragselementen die beïnvloedbaar zijn bij deze opgaven.

2.2 Onderzoeksmethodieken

Het onderzoek betreft een ontwerpgericht onderzoek aan de hand van een probleemanalyse van de thematiek door middel van kwalitatieve tekstanalyse. Na het onderzoek en het ontwikkelen van het model zal een praktijkverkenning plaatsvinden aan de hand van een kwalitatief onderzoek uitgevoerd door middel van semigestructureerde focused interviews.

Methodiek kwalitatieve tekstanalyse en verantwoording van de vormkeuze

Bij kwalitatieve tekstanalyse volgens de thematische methode ligt de focus op de inhoud van het verhaal, op wat er bedoeld is. Het is een onderzoeksmethodologie die een aantal procedures hanteert om valide conclusies te trekken over de zender, de boodschap en het publiek van de boodschap. Coffey en Atkinson (1996) onderscheiden twee basisvisies op kwalitatieve analyses. Ten eerste identificeren zij de procedurele visie, waarin procedures voor een geplande en gestructureerde activiteit centraal staan en processen als coderen, indexeren en categoriseren relevant zijn. Marshall (2000) typeert deze methode als die van de boekhouders, die met precisie en betrouwbaarheid werken. Als tweede variant wordt de creatieve visie beschreven, waarbij de nadruk ligt op integratie van de data en de verkenning van relaties of overeenkomsten. In dit onderzoek worden op een systematische wijze beoordelingen bij elkaar gebracht om de bevindingen van meerdere kwalitatieve studies te combineren en hieruit een synthese tot stand te brengen. Hierbij wordt dus de procedurele visie toegepast. Hiertoe wordt een aantal stappen doorlopen op basis van een analytisch proces. Daarna wordt de creatieve visie toegepast, waarbij de data geïntegreerd toepasbaar gemaakt worden. Beide werkwijzen zijn gecombineerd, zodat er sprake is van een thematische tekstanalyse en thematische synthese (Thomas & Harden, 2007).

Methodiek kwalitatief onderzoek en verantwoording van de vormkeuze

Gedurende het onderzoek wordt een model ontwikkeld dat vervolgens bij een aantal gemeentelijke organisaties getoetst wordt op praktische toepasbaarheid. Hiervoor wordt de methodiek kwalitatief onderzoek gebruikt. Een kwalitatief onderzoek kan op diverse manieren uitgevoerd worden. Het betreft in deze masterthesis een kwalitatief onderzoek aan de hand van een semigestructureerd interview. Het kenmerk van dit type kwalitatief onderzoek is dat het interpretatief en subjectief is, omdat de conclusie door de onderzoeker wordt getrokken aan de hand van een diepte-interview. Er wordt van tevoren een interviewschema gemaakt, dat algemeen geformuleerde open vragen bevat. Bij een semigestructureerd interview kan na het antwoord van de respondent doorgevraagd worden, waardoor er gedetailleerdere informatie naar voren komt. Deze methode past het best bij de beoogde praktijkverkenning (Thomas & Harden, 2007).

2.2.1 Uitwerking van de methodiek: thematische tekstanalyse

Uit een rapport van Thomas & Harden blijkt wat de relevante onderdelen zijn die de methodiek thematische tekstanalyse en de daar uit voortkomende thematische synthese karakteriseert. In het kort worden de uitgangspunten hiervan weergegeven

Zoeken

Het doel van zoeken is om alle relevante studies te vinden aan de hand van een reeks zoektermen. Per geformuleerde deelvraag wordt in een breed spectrum gezocht om over meerdere wetenschappelijke bronnen

te kunnen beschikken. Dit om inzicht te krijgen in zowel de thematiek en om valide conclusies te kunnen trekken ten aanzien van oplossingsrichtingen.

Kwaliteitsbeoordeling

Bij de kwaliteitsbeoordeling van de gevonden literatuur worden criteria gebruikt die in twee categorieën onderscheiden kunnen worden. Het eerste criterium is de vorm van de rapportage; de doelstellingen, context, motivering, methoden en bevindingen van de studie moeten duidelijk zijn. Ten tweede worden de gevolgde onderzoeksstrategieën beoordeeld. Hierbij gaat het om criteria waarmee de betrouwbaarheid van de instrumenten en methoden van gegevensverzameling vastgesteld kan worden. De geldigheid van de bevindingen moet goed beoordeeld kunnen worden.

Abstraheren van gegevens uit de literatuur

Hierna wordt een samenvatting gemaakt van de bevindingen uit de literatuur. Hierbij wordt alle tekst als 'resultaat' of 'bevinding' gezien. De samenvatting is een abstrahering waarbij gefocust wordt op de genoemde vier onderzoeksgebieden en de bijbehorende criteria.

Thematische analyse

De analyse bestaat uit drie fasen die elkaar tot op zekere hoogte overlappen. Ten eerste worden de bevindingen van de literatuurverkenning per deelvraag gecodeerd. De concepten worden verwerkt en georganiseerd volgens de aan de hoofdthema's gerelateerde deelgebieden, die in de vier deelvragen zijn onderverdeeld. Er worden hierbij drie stadia onderscheiden. In stadium één wordt de tekst gecodeerd en in stadium twee worden beschrijvende thema's ontwikkeld. Deze twee stadia hebben gedeeltelijk plaatsgevonden voorafgaande aan het opstellen van het afstudeervoorstel en het formuleren van het Plan van Aanpak. In stadium drie worden de thematisch-analytische thema's gegenereerd. Tot op dit punt wordt de organisatie van de thema's in deelgebieden in de analyse nog zeer dicht bij het origineel gehouden; er wordt dus gewerkt met de bevindingen van de gevonden studies. De bevindingen van elk van de vier literatuuronderzoeken worden via een lijst van thema's gecombineerd tot een geheel, dat in hoofdstukken 3 tot en met 6 wordt gepresenteerd. In deze fase wordt nog geen synthetisch product tot stand gebracht.

Door middel van cyclisch proces komen tot meer abstracte of analytische thema's

In deze fase wordt verder gegaan dan de inhoud van de oorspronkelijke studies. Die inhoud is geordend aan de hand van de vier structurerende deelvragen. Voor het cyclische proces is een analyse-instrument gebruikt, waarbij duurzame ontwikkeling als een veranderkundige opgave wordt gezien. Dat wil zeggen dat er wordt gevraagd hoe de veranderkundige opgaven, die de nieuwe keuzes met zich meebrengen, kunnen worden opgepakt. Om de transitie inzichtelijk te maken, wordt er een veranderkundig model als analyse-instrument geïntroduceerd, namelijk het vierballenmodel van Jonker en De Witte (2014, pp. 123-124). Daarmee kunnen de verbanden tussen organisaties, burgers en overheid duidelijk gemaakt worden.

Bij het vierballenmodel kunnen de vier ballen in twee mogelijke volgorden worden ingevuld. Verandering kan volgens Jonker en De Witte via twee manieren van redeneren plaatsvinden. Ten eerste is er 'linksom veranderen', ook wel 'planned change' genoemd. Hierbij volgt het implementatieproces op het ontwikkelde veranderidee. Ten tweede is er 'rechtsom veranderen' of 'continuous change'; hierbij ontstaan gedurende het veranderproces steeds nieuwe ideeën over wat en waarom er veranderd wordt. De beoordelingscriteria bij de inkadering en het abstraheren van de tekstanalyse zijn gebaseerd op vier vragen. Bij de *Waarom-vraag* wordt gevraagd welke factoren aanleiding geven om te willen veranderen. Ook staat centraal welke ambities daarbij bestaan. De *Wat-vraag* gaat kort gezegd over de manier waarop duurzaamheid kan worden georganiseerd en waar men over een bepaalde periode wil staan. Ook is van belang welke manier van organiseren daarbij hoort. Bij de *Hoe-vraag* staat centraal hoe het veranderkundige proces vormgegeven dient te worden, vooral in een situatie waarbij dat proces al gaande is. De *Wie-vraag* is in het vierballenmodel de centrale vraag, namelijk wie er bij de verandering betrokken zijn. Het gaat hierbij om alle direct betrokken partijen, of zij nu een directe of een indirecte rol spelen plus alle overige in- en externe stakeholders.

Synthese en genereren van de bouwstenen

De meeste wetenschappers zien het verder gaan dan de inhoud van de oorspronkelijke studies als het kenmerk van een synthese (Britten et al., 2002; Thorne et al., 2004). In dit onderzoek wordt deze definitie eveneens aangehouden. In deze stap worden de belemmeringen en implicaties voor de modelontwikkeling onderzocht in het licht van de vier zojuist geformuleerde abstracte thema's. Deze vier analytische thema's worden verbonden met een aantal mogelijke interventies op het terrein van het in de praktijk brengen van duurzaamheidsbeleid. Deze worden verwerkt in een aantal bouwstenen. De bouwstenen worden praktisch toepasbaar gemaakt door middel van tabellen die worden samengesteld aan de hand van de bevindingen uit de literatuur.

Transparantie in werkwijze

In het onderhavige rapport worden de gehanteerde thema's controleerbaar gemaakt door te verantwoorden hoe de context in het oog is gehouden. In de hoofdstukken 3 tot en met 6 gebeurt dit door gestructureerde samenvattingen van elke studie. Op deze manier kan de lezer van het rapport beoordelen of zij/hij tot dezelfde analyse en synthese zou komen.

Theoretisch niveau bij de thematische synthese

Het model dat gedurende het onderzoek wordt ontwikkeld, is gemaakt op basis van een specifieke aanpak: de thematische synthese. Hoewel dit niet de enige methode is die kan worden gebruikt bij dergelijk onderzoek, is het een verantwoorde aanpak. De informatie uit de gevonden studies is verwerkt en geordend in beschrijvende thema's. Daaruit zijn analytische thema's gegenereerd die leiden tot begrip op een hoger (abstracter) niveau, waardoor een theoretische onderbouwing op een modelmatige wijze mogelijk wordt gemaakt (Thomas & Harden, 2007).

2.2.2 Uitwerking van de methodiek: kwalitatief onderzoek

De relevante onderdelen van de methodiek kwalitatief onderzoeken zijn gebaseerd op het werk van Baarda en De goede (2006) en Baarda (2012). In het kort worden de uitgangspunten hiervan weergegeven

Uitwerken interviewschema

Voor aanvang van de interviews is het algemene interviewschema aangevuld met open vragen. Deze vragen zijn van tevoren aan de respondenten verstrekt, tezamen met het Transitiemodel Gemeenten Energieneutraal met bijbehorende tabellen. Bij de uitnodiging is aangegeven dat het gesprek aan de hand van de vragen zou plaatsvinden. De respondenten zijn verzocht het ontwikkelde model en de verdiepende bijlagen van tevoren door te nemen.

Bepalen respondenten

Drie middelgrote gemeenten (verder te noemen gemeente A, B en C), die plannen hebben om het proces naar een energieneutrale stad te gaan doorlopen, zijn willekeurig geselecteerd. Bij deze gemeenten is een gesprek gevoerd met de wethouder duurzaamheid en de beleidsambtenaar milieu. De wethouder en de ambtenaar zijn in een gezamenlijk gesprek geïnterviewd. Aan de respondenten is gevraagd of hun naam in de scriptie vermeld mag worden. Een van de respondenten heeft hiervoor geen toestemming verleend, dus worden de gemeenten als A, B en C aangeduid en de personen als 'wethouder duurzaamheid' en 'ambtenaar milieu'.

Bepalen van de informatie die verkregen moet worden

Er is een focused interview gehouden. Hierbij wordt gevraagd wat de respondenten denken van een specifieke werkwijze met een specifiek product (Baarda, 2012).

Opnemen en transcriberen van de interviews

Bij het onderzoek gaat het om wat de respondenten zeggen en niet om de manier waarop zij het zeggen of de volgorde waarin het gezegd wordt. Derhalve zijn er woordelijke transcripties gemaakt van de relevante gedeelten van het gesprek. Deze transcripties zijn geordend aan de hand van het opgestelde interviewschema. De transcripties zijn uitgewerkt per gemeente en per respondent en in de bijlagen aan het onderzoeksverslag toegevoegd. Per gemeente zijn de antwoorden van de wethouder en de ambtenaar in twee kolommen naast elkaar gezet. (Baarda, 2012)

Coderen van de transcripties en verwerken van de resultaten

Bij deze vorm van kwalitatief onderzoek worden de belangrijke en relevante uitspraken uit de transcripties gehaald en gecodeerd. Aan de antwoorden zijn codes toegewezen, die in de volgende categorieën zijn ondergebracht: structuur en vormgeving, inhoud, bouwstenen, implementatietrajecten, eyeopeners en reikwijdte. Hierbij zijn antwoorden met eenzelfde code in dezelfde categorie geplaatst. Op deze wijze komt een overzicht tot stand van de respondenten die een soortgelijk antwoord hebben gegeven. Ook de tegenstrijdige antwoorden komen op deze wijze in beeld. Beide zijn bruikbaar voor het onderzoek en de analyse (Baarda, 2012).

Analyseren en vergelijken van de resultaten en trekken van conclusies

Op basis van de gegeven antwoorden per categorie zijn op methodische wijze conclusies getrokken worden uit de praktijkverkenning. Er wordt in de conclusie verwezen naar de transcripties in de vorm van parafrasen, waarbij aangegeven wordt wie een bepaalde uitspraak gedaan heeft in welk interview. (Baarda, 2006)

2.3 Verdeling onderzoek in fasen

Fase 1 - Voor de theoretische verkenning in hoofdstukken 3 tot en met 6 is literatuur verzameld en geordend, passend bij de geformuleerde deelvragen. In de hoofdstukken 3 tot en met 6 zijn alleen bevindingen uit de literatuur opgenomen. Er zijn hierin geen interpretaties of analyses verwerkt; er is alleen ordening aangebracht en samengevat. Uit hoofdstukken 3 tot en met 6 worden de bouwstenen voor het model gedestilleerd. Deze bouwstenen worden praktisch toepasbaar gemaakt door middel van verdiepende tabellen.

Fase 2 - Om te komen tot een hoger (abstracter) theoretisch niveau wordt bij de inkadering en abstrahering van de oorspronkelijke tekstanalyse verder gegaan dan de inhoud van de oorspronkelijke vier literatuurstudies. Dit wordt gedaan in hoofdstuk 7 aan de hand van het vierballenmodel, dat komt uit de studie van Jonker en De Witte (2014).

Fase 3 - Om het model te kunnen bouwen worden twee activiteiten ontplooid. Ten eerste worden alle geabstraheerde elementen uit de theoretische onderbouwing verzameld. Vervolgens worden deze data in de analyse geabstraheerd tot een thematische synthese. Hierbij worden de bouwstenen verwerkt in een procesmodel. Dit is uitgewerkt in **Bijlage I – Transitie-model**.

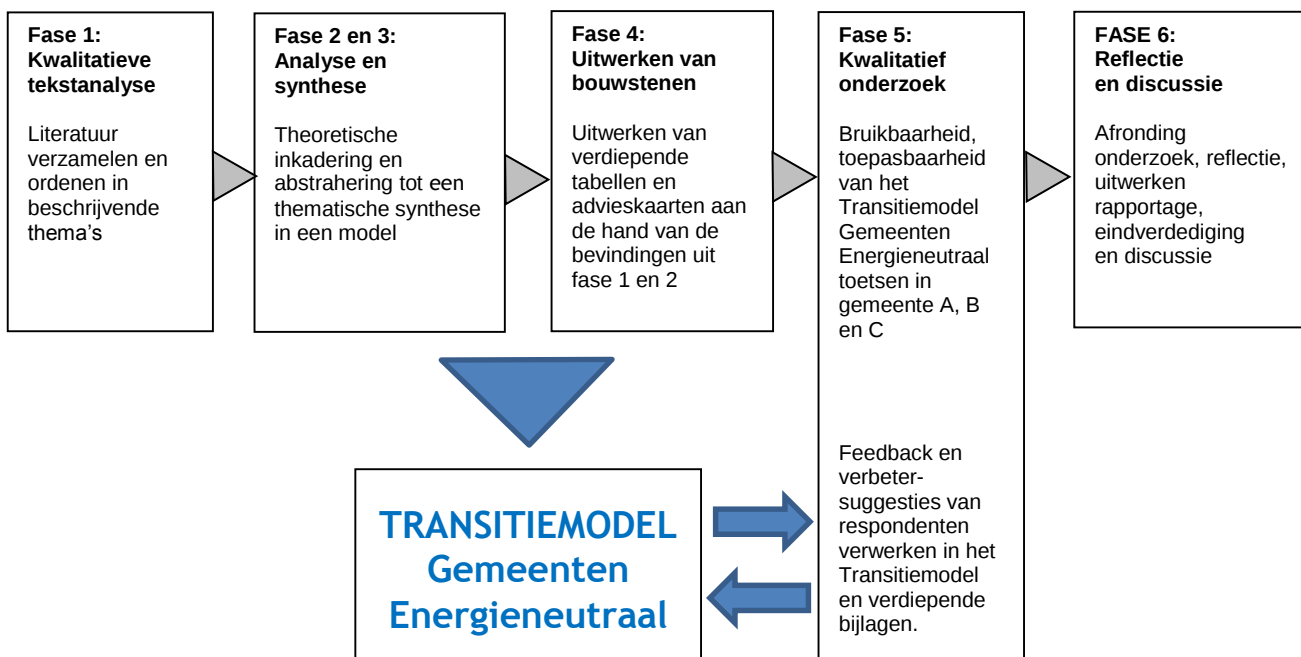
Fase 4 - Uit de bevindingen in de hoofdstukken 3 tot en met 6 worden de bouwstenen voor het model gedestilleerd (zie *fase 1*). Deze bouwstenen worden in fase 3 ondergebracht in een modelmatig processchema in hoofdstuk 7. De bouwstenen en bijbehorende tabellen zijn stuk voor stuk gestructureerd uitgewerkt in **Bijlage II – Bouwstenen**. Op deze wijze wordt de theorie geschikt gemaakt voor gebruik in de praktijk.

Fase 3 en 4 resulteren in het **Transitiemodel Gemeenten Energieneutraal**, dat bestaat uit het Transitie-model, het stappenplan en de bij de bouwstenen behorende tabellen. Dit is het praktisch bruikbare resultaat van het onderzoek. In de praktijk kan dit gebruikt worden door gemeentelijke organisaties, onafhankelijk van kennisneming van het onderzoek met de bijlagen.

Fase 5 - De verkenning van de mate van toepasbaarheid van het Transitie-model Gemeenten Energieneutraal voor gemeentelijke organisaties is uitgevoerd aan de hand van een aantal structurerende vragen in een semigestructureerd focused interview. Het kwalitatief onderzoek is uitgewerkt in **Bijlage III – Kwalitatief onderzoek**. De analyse, interpretaties en conclusies van de praktijkverkenning gebaseerd op het kwalitatieve onderzoek worden in hoofdstuk 8 weergegeven.

Fase 6 - Ter afsluiting van het onderzoek is een reflectie opgenomen. Hierin is gereflecteerd op de methodiek van de ontwikkeling van het model, sterke en zwakke kanten van het onderzoek en de toepasbaarheid voor de praktijk en wetenschap. Het onderzoek wordt afgerond met enkele vragen voor discussie in hoofdstuk 9.

Schematische weergave onderzoeksmethode in fasen 1 tot en met zes

3 Transitie tot stand brengen

In dit hoofdstuk wordt verkend welke modellen bruikbaar zijn bij het ondersteunen van gemeenten om een gewenste energietransitie tot stand te brengen. Dit wordt gedaan aan de hand van een onderzoek van de Europese Commissie uit 2012. De focus ligt op het leggen van verbindingen tussen betrokkenen om binnen een bepaalde omgeving een gewenste beweging in gang te zetten.

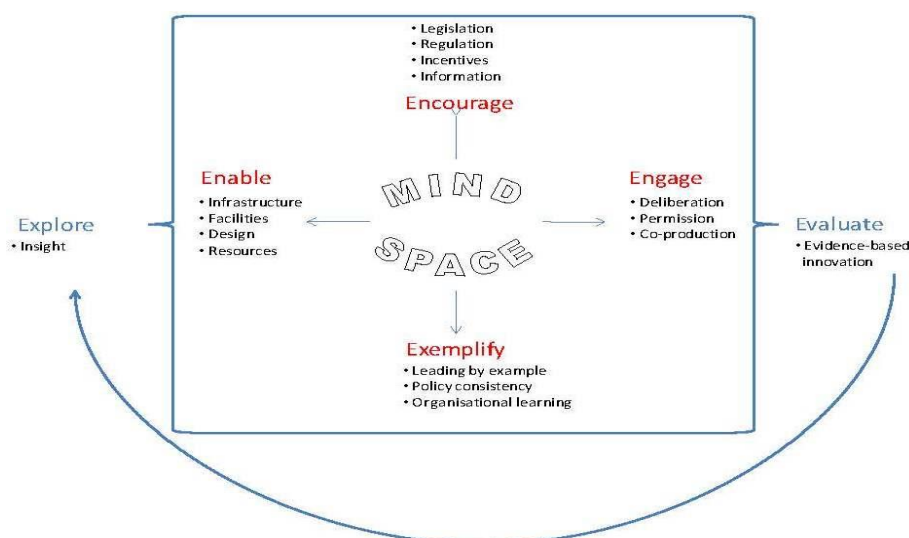
3.1 Onderzoek Europese Commissie

In een lijvig onderzoek van de Europese Commissie uit 2012, 'Policies to encourage sustainable consumption', wordt een overzicht gegeven van de gereedschappen en mechanismen die bruikbaar zijn voor een gedragsmatige aanpak op het vlak van duurzame ontwikkelingen. Het is een belangrijk naslagwerk om te zien welke modellen in een bepaalde lidstaat effectief blijken te zijn. Uit het onderzoek komt naar voren dat het Verenigd Koninkrijk voorop loopt in deze ontwikkeling (Sonigo, et al., 2012), bijvoorbeeld met de toepassing van de 'Sustainability Framework Strategy'. Sonigo et al. beoordelen dit als een positief en navolgbaar voorbeeld. De 'Sustainability Framework Strategy' laat zien dat de combinatie van verschillende hefboomen in een optimale mix tot gedragsverandering kan leiden. Dit model wordt verder uitgewerkt in de volgende paragraaf. Een ander relevant aspect uit het rapport is de onderkenning dat niet alle mensen dezelfde milieuattitude hebben, noch op dezelfde manier reageren op een bepaald beleidsinstrument. In antwoord hierop zijn in een aantal landen segmentatiemodellen ontwikkeld die gericht zijn op voorspellen wie op beleid zullen reageren en hoe. Hiervan worden in de volgende paragraaf enkele voorbeelden genoemd.

Verenigd Koninkrijk

Premier Cameron introduceerde in 2010 de 'Big Society'. Het doel hiervan was om het zelfvertrouwen van gemeenschappen te vergroten, zodat ze hun potentieel kunnen waarmaken. Hiervoor moet de macht worden verschoven van de overheid naar professionals en burgers, waarbij professionals meer vrijheid moeten krijgen om in samenspraak met burgers maatwerk te kunnen leveren. Al vanaf 2000 waren het VK steeds meer Public Private Partnerships (PPP's) ontstaan als voorloper op dit beleid. Door middel van PPP's voeren overheden samen met marktpartijen publieke taken uit. Dit is een voorbeeld van samenwerkingen waarin partijen in een netwerk publieke of semipublieke taken uitvoeren. Partijen die beter in staat zouden zijn publieke taken uit te voeren dan de overheid konden zich daarvoor aanbieden. Door de nadruk te leggen op efficiëntie en het behalen van doelen kwamen vooral commerciële bedrijven hiervoor in aanmerking. Toch is ook de not for profit-sector sterk gegroeid door het overnemen van publieke taken van de overheid. Het DEFRA (Department of Environment, Food and Rural Affairs) heeft als hulpmiddel voor de PPP's een doelgroepssegmentatiemodel ontwikkeld, de 'Sustainability Framework Strategy' (zie figuur 1). Deze is in opdracht van de Britse overheid ontworpen om een duurzame levensstijl in huishoudens en in wijken te stimuleren.

Figuur 1: Beknopte schematische weergave van het gedragsmodel van DEFRA, overzichtstekening
Bron: Sonigo, et al., 2012, p.64

Met behulp van deze Strategy kan gedragstheorie toepasbaar gemaakt worden binnen het duurzaamheidsbeleid en kan de ideale procesarchitectuur ontwikkeld worden. Het MINDSPACE-model vormt de kern van de Strategy. Hierin worden zeven burgergroepen benoemd, die onderling van elkaar verschillen in hun opvattingen over milieu en in hun bereidwilligheid om positieve gedragsveranderingen door te voeren op

duurzaam vlak. Iedere gedragsverandering wordt onderverdeeld in zes stappen, de zes E's. Hoe de zes E's praktisch toegepast kunnen worden, wordt hieronder toegelicht aan de hand van een aantal bronnen (Sonigo, et al 2012; Drijver & Wijnand 2013; Hallsworth 2010).

Explore

Dit betekent nagaan van welke burgergroepen het gedrag veranderd moet worden. De overheid moet nagaan welk gedrag moet veranderen en hoe dit in de praktijk gewijzigd kan worden door inzichten uit gedragsmodellen te gebruiken.

Enable

Dit wil zeggen: maak het gemakkelijk, start vanaf het punt waarop de burgers zich nu bevinden in hun ontwikkeling. De overheid kan consumenten niet vragen om hun gedrag te veranderen, zonder dat zij weten hoe ze dit kunnen doen en zonder dat een haalbaar alternatief voorhanden is. De overheid zal burgers moeten helpen bij het maken van een duurzame keuze door alternatief gedrag bereikbaar te maken, informatie te verschaffen en vaardigheden te bevorderen.

Encourage

Dit betekent: geef de juiste signalen af. De overheid zoekt naar de meest effectieve methoden om het gewenste gedrag aan te moedigen en waar nodig af te dwingen door middel van wet- en regelgeving.

Engage

Dit houdt in: zorg dat burgers betrokken worden bij duurzame ontwikkeling en faciliteer publieke debatformen. Duurzame ontwikkeling is geen top-downproces. Burgers zullen eerder geneigd zijn verantwoordelijkheid te nemen wanneer er naar hen wordt geluisterd en wanneer ze actief betrokken worden bij de ontwikkeling en uitrol van het beleid. Onderzoek van Sonigo et al. toont aan dat informatievoorziening en bewustwordingscampagnes op zichzelf onvoldoende zijn voor gedragsverandering

Exemplify

Dit betekent: geef het goede voorbeeld. De overheid kan het goede voorbeeld geven door duurzame principes te verwerken in haar beleid en haar eigen bedrijfsvoering. Op deze manier kan de overheid een leidende rol spelen op weg naar een duurzame samenleving.

Evaluate

Dit houdt in: werk uit wat werkt. Wat effectief is, hangt af van een samenspel van diverse maatregelen en activiteiten. Per situatie moet bekeken en geëvalueerd worden of de effecten congruent zijn met de beleidsdoelen. Het bewijs voor psychologische en gedragseconomische effecten is sterk, maar het effect bij specifieke casussen moet geobserveerd worden.

De gedragswetenschappelijke inzichten uit het MINDSPACE-model vormen een aanleiding om per burgergroep specifiek te werk te gaan. Deze burgergroepen vormen het uitgangspunt voor de communicatie van het beleid inzake duurzaamheid, om zo het draagvlak en de participatie te vergroten. In figuur 2 worden de 'heuristieken' of vuistregels van het model kort uitgelegd. Dit zijn de onderdelen waar het bij gedragskeuze-beïnvloeding om gaat.

Figuur 2: Model MINDSPACE bewerkt tot een verkorte en vertaalde weergave

Bron: Dolan, et al., 2009, p. 6

Messenger	Afzender	De afzender bepaalt hoe we de boodschap ontvangen
Incentives	Heuristiek	Ons gedrag wordt deels bepaald door voorspelbare en oppervlakkige beslissstrategieën
Norms	Sociale normen	We worden sterk beïnvloed door wat anderen vinden
Defaults	Gewoontegedrag	Een groot deel van de tijd gedragen we ons zoals we gewend zijn (standaardopties worden aangehouden)
Salience	Aandacht	Onze aandacht wordt getrokken door nieuwe dingen en dingen die voor ons relevant zijn
Priming	Priming	Onze daden worden vaak bepaald door onbewuste signalen
Affect	Emotie	Emotionele associaties beïnvloeden sterk onze gedragingen
Commitments	Toewijding	We proberen ons zo consistent mogelijk te gedragen en ons te houden aan in het publiek uitgesproken beloftes
Ego	Ego	We doen dingen waardoor we ons goed voelen over onszelf. Als we veranderd gedrag uitoefenen, matchen we daarna onze gedachten met ons gedrag. Zo zijn we weer consistent en zijn woord en daad weer verenigd met elkaar.

Duitsland

In Duitsland wordt in veel deelstaten gewerkt met een burgerbegroting. Burgers kunnen via internet voorstellen indienen, discussies aangaan, voorkeuren aangeven en een ranglijst maken van de ingediende voorstellen. Op basis hiervan wordt bijvoorbeeld in Keulen een top 300 van thema's gemaakt die worden opgenomen in de begroting (Hofman, 2011). Niet alleen in Duitsland, maar ook in andere delen van de wereld wordt met burgerbegrotingen gewerkt. Het begon in Porto Alegre in Brazilië, dat geldt als beroemd voorbeeld van participatief begroten. De stad ontving op de Habitat Conferentie in 1996 een prijs voor 'best practice in stedelijk management'. De aanpak werd overgenomen in Berlijn-Lichtenberg. Een burgerbegroting maken is een besluitvormend proces, waarbij burgers delibereren en onderhandelen over het aanwenden en verdelen van publieke geldbronnen. Een van de redenen waarom in Duitsland een burgerbegroting aanslaat is dat veel belastingen lokaal bepaald worden. In Duitsland is ruim 12% van de belastingen gemeentelijk; in Nederland slechts 3%. In Duitsland kan de burger daarom een directer financieel verband leggen tussen de kwaliteit en omvang van de gemeentelijke dienstverlening en de kosten voor de burger (Hofman, 2011). In Nederland bestaan er twee raakvlakken met het proces van deze burgerbegrotingen: het bestaan van wijkbudgetten en bewonersbudgetten en het grote belang van dialoog en participatie rond bezuinigingen. Zo hebben in 2010 240 gemeenten bezuinigingsdialogen met de bevolking gevoerd. Opvallend is echter dat het in Nederlandse participatieprocessen meestal gaat om deelnemen in de adviserende zin. 'Door burgers begroten' is tot nu toe beperkt gebleven tot adviserend meepraten over overheidszaken, maar dat spreekt slechts een deel van de bevolking aan. (zie nadere toelichting in par. 5.2).

België

België wordt gekenmerkt doordat het twee taalgebieden heeft en wellicht diensgevolge veel politieke partijen. Rynck stelt: "Wanneer het vertrouwen in het partijpolitieke systeem ongeveer het vriespunt nadert, dringt de rol van de burger als producent van beleid en diensten zich nog meer op" (Rynck, 2014, p. 5). Dat is reden voor Belgische wetenschappers om plannen te maken om besluitvorming op het publieke vlak anders te organiseren. Hierbij wordt de vraag gesteld of een kritische massa vanuit de bevolking mee kan helpen bij het maken van plannen voor steden of voor het land als geheel. In België heeft op 11 november 2011 de 'burgertop', ook wel G1000 genoemd, zijn intrede gedaan. Een burgertop is een brede afvaardiging uit de burgerbevolking, meestal bestaande uit circa 1000 burgers, die willekeurig, op basis van hun postcode, uitgenodigd worden door de gemeente om te participeren. Dit was een succes. De onderzoekers gaven dit als volgt weer: "Bij elke stap van de G1000 werd ons vermoeden bevestigd: gewone burgers willen niet alleen meedenken over politieke vraagstukken, maar kunnen dat ook. Als je hen voldoende ruimte en informatie geeft, alsook een veelzijdig methodologisch kader, slagen ze erin om constructieve oplossingen te bedenken, zelfs voor complexe of emotioneel beladen vraagstukken". Geconcludeerd werd dat wie als volwassene wordt behandeld, zich veelal ook volwassen gedraagt. De G1000 heeft daarmee in België bevestigd dat de deliberatieve democratie (of 'overlegdemocratie') werkt. (Bell, et al., 2012). Voor het opzetten van een burgertop is een procesarchitectuur ontwikkeld door de Katholieke Universiteit Leuven. Deelnemers aan een stadsbrede beweging benoemden 24 projectdoelstellingen en thema's tijdens het eerste klimaat evenement. Drie maal per jaar vinden er in Leuven vergaderingen plaats en komen creatieve denkers en doeners, bezorgde burgers en betrokken partners bijeen die samenwerken aan de invulling van "Leuven Klimaatneutraal" (Rynck, 2014).

De ROB en het gebruik van internationale voorbeelden

In haar rapport uit 2012 'Loslaten in vertrouwen' geeft de Raad voor het Openbaar Bestuur haar visie op het gebruik van voorbeelden uit het buitenland. Zowel in de manier van spreken over overheid en samenleving als in het concrete beleid verschillen de onderzochte landen van Nederland. Zo hebben lokale overheden in Nederland meer beleidsvrijheid dan bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk. Ook heeft de Nederlandse overheid veel meer dan overheden in de onderzochte landen al de gewoonte ontwikkeld om in overleg met middenveldorganisaties te werk te gaan. Nederland kent een grote vrijwilligerscultuur, die door beleidsmakers en burgers sterk wordt gewaardeerd en het behouden waard is. Men moet daarom rekening houden met bepaalde sociale waarden die in maatschappelijke organisaties en samenwerkingsverbanden al een belangrijke plek innemen. Om de eigenheid van de maatschappelijke organisaties te behouden, is het belangrijk hun autonomie te waarborgen en initiatieven niet kapot te reguleren. Toch zijn voorbeelden uit andere landen zeker ook bruikbaar in de Nederlandse context, aldus de ROB.

3.2 Praktische gedragsmodellen in Nederland

Praktische modellen kunnen worden gebruikt om hefboomen voor gedragskeuzeverandering op te stellen. Zulke modellen worden gebruikt om gedragstheorieën toe te passen binnen een bepaald beleidskader. Ze zijn vaak uitgebreid en bevatten meerdere stappen die gezet moeten worden bij de vormgeving van overheidsbeleid op het vlak van een duurzame ontwikkeling. Praktische gedragsmodellen brengen structuur aan in de theorie en koppelen de theorie aan het handelingsperspectief (Drijver & Wijnand, 2013). Om burgers effectief te stimuleren door in te spelen op de gedragskeuzen die zij kunnen maken, hebben wetenschappers voor Nederlandse ministeries modellen opgesteld en getest in diverse praktijksituaties. In deze paragraaf worden twee praktische gedragsmodellen genoemd. Op deze manier wordt weergegeven hoe gedragswetenschappelijke inzichten op dit moment bij de rijksoverheid een praktische toepassing vinden.

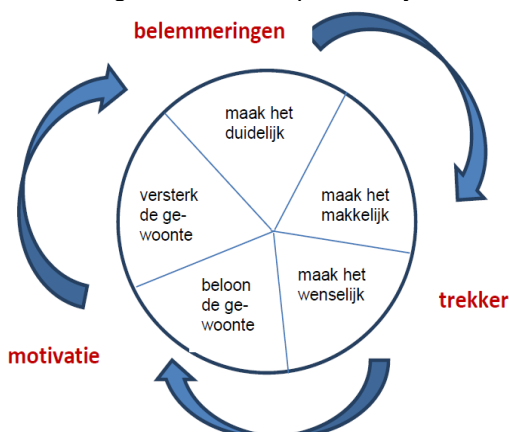
Het beleids- en gedragsbeïnvloedingsframework van Stinesen et al. ligt aan de basis van het rapport dat de ROB in 2014 uitbracht. Met behulp van het Framework is een drietal beleidsmaatregelen (de gezonde schoolkantine, infrastructuur beter benutten en schuldenpreventie) onderzocht op congruentie met beleidsdoelstellingen. Het Framework gebruikt negen vuistregels, die direct naar de inzichten van gedragswetenschappers te herleiden zijn. De precieze werking hiervan wordt in paragraaf 4.1. nader toegelicht. Het Framework is een uitwerking in een gedragsinstrument met gebruik van 'nudges', zoals in paragraaf 5.4 verder uitgewerkt zal worden. Als tweede voorbeeld is het praktische gedragsmodel van Berveling et al. Interessant. Deze wetenschappers zijn werkzaam bij het Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (KIM). Hun model bestaat uit negen onderdelen, die deels overlappen met de negen vuistregels van Stinesen et al. Ook dit model vertaalt wetenschappelijke inzichten naar een gedragsinstrument ter ondersteuning van een bepaald beleidsdoel.

De inzichten van deze twee gedragsmodellen bieden praktische aanknopingspunten om het keuzegedrag van burgers te beïnvloeden. De twee genoemde modellen bevatten echter ook een aantal aspecten die ze maar ten dele bruikbaar maken in het kader van de onderzoeksvraag. Ten eerste worden de burgersegmenten in deze modellen vooral op macroniveau beschouwd. De verschillende burgergroepen komen in iedere stad in geheel verschillende omvang voor, zoals uit paragraaf 4.5 zal blijken. De lokale samenstelling van de burgerbevolking is geen afspiegeling van de landelijke gemiddelden. Ten tweede is het beleidskader op lokaal niveau anders dan op het nationale niveau. De praktische gedragsmodellen van Stinesen et al. en het KIM hebben tevens andere beleidsdoelen, zoals mobiliteit, als onderzoeksthema. Om tot een energieneutrale stad te komen, kunnen de in deze paragraaf genoemde praktische gedragsmodellen uit het publieke domein in Nederland niet direct worden gebruikt. Dat zou pas kunnen als ze toegepast worden op een ander beleidskader en zich richten op mesoniveau. In paragraaf 4.4. worden vijf burgergroepen met verschillende waarden op het gebied van duurzaamheid opgevoerd, dat is het derde en belangrijkste aspect wat niet in de modellen van Stinesen et al. En Berveling et al. is inbegrepen.

Tot slot wordt in deze paragraaf ingegaan op twee praktische modellen die in de commerciële oftewel private sector gebruikt worden om gedragsverandering te bereiken. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om het duurzame aankoopgedrag van burgers op microniveau, zoals bij het 'vijfhefbomenmodel' van Unilever, zie figuur 3. Het vijfhefbomenmodel wordt gebruikt bij de marketingstrategie van Unilever. De hefboomen zijn gericht op het beïnvloeden van consumenten om hun gedrag te veranderen. Om tot een energieneutrale stad te komen, kunnen de principes van het vijfhefbomenmodel gebruikt worden. Voor een duurzame ontwikkeling is immers ook een motivatie nodig en moeten evenzeer drempels weggenomen worden.

Figuur 3: Het vijfhefbomenmodel van Unilever

Bron: Sonigo, et al., 2012 p. 63; Drijver & Wijnand, 2013, p.29

Een ander model dat zowel in het publieke als private domein gebruikt kan worden is het 'Stappenplan duurzaamheidsaanpak' van Motivaction International BV (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013). Het 'Stappenplan duurzaamheidsaanpak' biedt vijf stappen als ondersteuning voor het ontwikkelen van een effectieve duurzaamheidsagenda binnen organisaties. De vijf stappen gaan uit van activiteiten die nodig zijn om tot een effectievere duurzaamheidsstrategie te komen. De eerste stap is in kaart brengen op welke doelgroep de organisatie zich wil richten als het gaat om het veranderen van het duurzaamheidsgedrag. De tweede stap is het vaststellen van het waardenprofiel van de beoogde doelgroep. Vervolgens dient aan de hand van het waardenprofiel van de doelgroep geanalyseerd te worden wat belangrijk is voor hen als het gaat om duurzaamheid. Bij de derde stap wordt de 'tone of voice' afgestemd op de doelgroep door de communicatie en de media-inzet af te stemmen op het waardenprofiel van deze groep. Hierna worden in stap vier de te ontwikkelen initiatieven en communicatie afgestemd op de waardenpropositie van de doelgroep. Dat wil zeggen dat er een bundel van diensten en producten aangesloten wordt bij de behoefte van een specifieke burgergroep. Bij stap vijf wordt vervolgens samen met de doelgroep en de organisaties die diensten en producten ontwikkeld hebben geëvalueerd of de ontwikkelde aanpak het gewenste effect heeft. Waar nodig wordt de aanpak vervolgens bijgesteld (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013, p. 26).

3.4 Transitie-model Gemeenten Energieneutraal - faseringen en basisingrediënten

De verkenning in dit hoofdstuk laat zien dat er nauwelijks of geen wetenschappelijk onderzoek gedaan is naar modellen gericht op duurzaamheidsbeleid, binnen het publieke domein, voor het mesoniveau, dat wil zeggen voor gemeenten. Voor de vormgeving van een Transitie-model in het kader van dit onderzoek lijken drie modellen in aanmerking te komen: het 'Stappenplan duurzaamheidsaanpak', de 'Sustainability Framework Strategy' en het 'Vijfhefbomenmodel'. Deze modellen hebben kenmerken die aansluiten bij het onderzoek. Ze zijn alle drie voor het mesoniveau ontwikkeld, respectievelijk om organisaties te verduurzamen, voor de ontwikkeling van duurzame wijken en ter bevordering van duurzaam consumeren. De drie modellen stellen burgers centraal en werken volgens de principes zoals deze ontwikkeld zijn door gedragswetenschappers.

Wat zijn de basisingrediënten die nodig zijn om een duurzaam praktisch gedragsmodel vorm te geven?

Onderzoeken:

- Burgersegmenten en soorten gedrag onderscheiden
- Hefbomen inzetten die passen bij het te stimuleren gedrag

Zo makkelijk en laagdrempelig mogelijk maken:

- Haalbare alternatieven aanbieden die makkelijk zijn en waarvan alle invloeden op het leven van burgers bekend zijn
- Burgers helpen bij het maken van duurzame keuzes

Burgers actief betrekken en stimuleren vanaf het begin:

- Burgers betrekken bij duurzame ontwikkeling
- Als gemeente de juiste signalen daartoe afgeven

Faciliteren van een goede procesarchitectuur:

- Luisteren naar burgers bij het uitrollen van beleid
- Burgers laten meebeslissen over projecten en het inzetten van budgetten in het publieke domein
- Terugkoppelen en het proces gaande houden op herkenbare en terugkerende momenten

Het goede voorbeeld geven als gemeente:

- Duurzame beleidsvoering laten zien
- Duurzame acties die de gemeente zelf neemt toelichten
- Uitdragen dat de gemeente er vol voor gaat

Voortdurend evalueren en feedback verwerken:

- Op meerdere vlakken, zowel operationeel (met bedrijven samen) en met de begeleiders van de burgerfora (met de procesarchitecten) als strategische (met andere gemeentelijke organisaties samen of wetenschappelijk onderzoekers). Evalueren en feedback verwerken is dus een samenspel van diverse activiteiten

Wat kenmerkt een laagdrempelige vorm en werking van een transitie-model?

1. Maak het duidelijk: stimuleer acceptatie door bewustmaking.
2. Maak het makkelijk: vanwege het gemak en om vertrouwen te scheppen.
3. Maak het wenselijk: zorg dat het sociaal geaccepteerd wordt om duurzaam gedrag te vertonen.
4. Beloon de gewoonte: toon aan dat de burger zijn gedrag gewijzigd heeft en maak dit veranderde gedrag rendabel voor de burger.
5. Maak er een gewoonte van: versterk de gewoonte door de burger eraan te herinneren.

Op basis van de literatuur-verkenning zijn de faseringen of basisingrediënten voor de vormgeving van een model bepaald. In de volgende hoofdstukken worden de basisingrediënten onderzocht en uitgewerkt in bouwstenen ten behoeve van een praktisch model voor het mesoniveau; het Transitie-model Gemeenten Energieneutraal.

4 Burgers en keuzegedrag

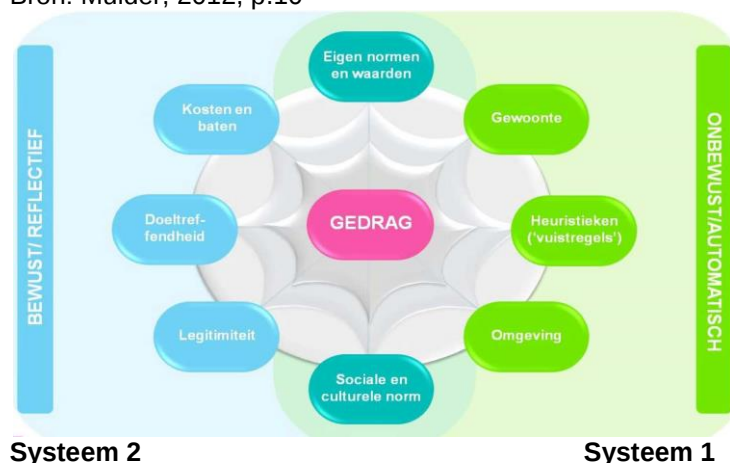
In dit hoofdstuk wordt verkend welke onderscheidende waarden er zijn onder de verschillende burgergroepen in Nederland op het gebied van duurzaamheid. Dit vormt de basis voor een differentiatie van manieren waarop er effectief met groepen burgers gecommuniceerd kan worden over energievraagstukken. Om burgers bij de gewenste beweging te kunnen betrekken op mesoniveau wordt voorts verkend of de omvang van de onderscheiden burgergroepen te bepalen is per gemeenten en op welke wijze dit gedaan kan worden.

4.1 Verklarende gedragsmodellen

Verklarende gedragsmodellen worden gebruikt om bepaalde typen gedrag te onderscheiden en te begrijpen. Door te onderzoeken welke elementen een rol spelen in keuzeprocessen van de burgers kan het gedrag worden verklaard. Die verklaring zegt iets over de stimuli (ook wel hefboomen of triggers genoemd) die effectief kunnen worden ingezet om het gedrag te beïnvloeden. Er bestaan veel verklarende gedragsmodellen. TNS/NIPO heeft een geïntegreerd 'TNS Behaviour Web' ontwikkeld, waarbij verschillende academische theorieën zijn geïntegreerd in één verklarend gedragsmodel. Het model bestaat uit acht typen bewuste en onbewuste invloeden op keuzegedrag. Deze zijn verdeeld over onbewuste invloeden (systeem 1) en bewuste invloeden (systeem 2), zie figuur 4 (Mulder, 2012).

Figuur 4: Geïntegreerd gedragsmodel van TNS/NIPO

Bron: Mulder, 2012, p.10

Beide systemen komen terug in paragraaf 5.3. bij het onderwerp overheidsinstrumenten. Zo blijken gedragsinstrumenten effectiever in het beïnvloeden van gedrag als zij aangrijpen op de onbewuste kant (systeem 1), waaronder oppervlakkige beslissstrategieën (zogenaamde heuristieken of vuistregels) vallen. Mensen volgen deze vuistregels om beslissingen te nemen zonder bewust over een keuze na te denken. Vuistregels zijn te omschrijven als een soort onbewuste vragen die een mens zichzelf stelt, zoals: wat vind ik ervan, kan ik het wel, wat doen of vinden de andere mensen, wat voel ik erbij, wat krijg ik er voor terug, blijft alles bij het oude, mag ik het zelf bepalen, past dit wel bij me en is dit waar ik voor wil staan (Stinesen, et al., 2014). Kennisinstrumenten daarentegen blijken effectiever in het beïnvloeden van gedrag als dat aangrijpt op de reflectieve rationele bewuste kant (systeem 2) (Mulder, 2012).

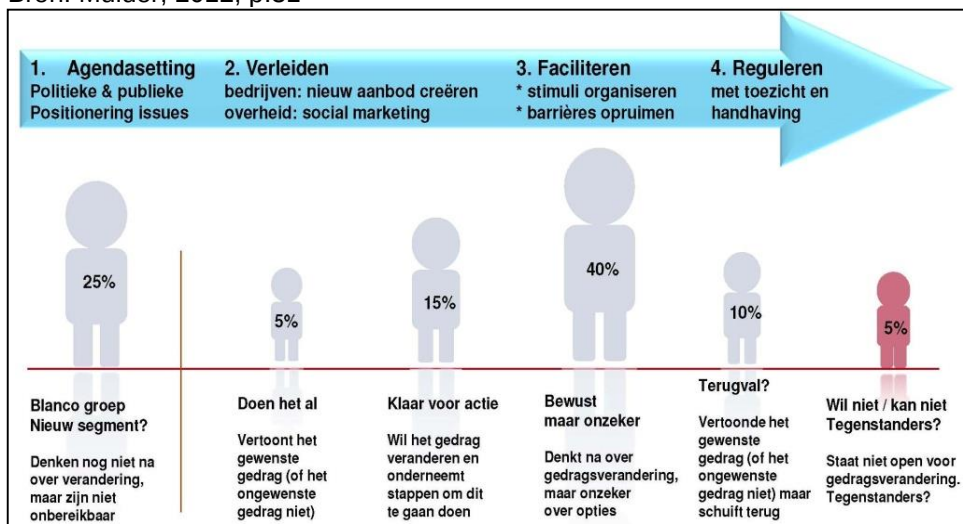
In de 'Menselijke beslisser', een rapport opgesteld door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), komen zowel de processen aan de orde die plaatsvinden in individuen als de invloed van de omgeving op die processen. In het rapport worden de keuzes en het gewoontegedrag van mensen beschreven en wordt toegelicht hoe die beïnvloed worden door signalen uit de sociale, fysieke en symbolische omgeving. Uit de inzichten van gedragswetenschappers blijkt dat bij mensen drie typen doelen onderscheiden kunnen worden. Ten eerste zijn dit de 'normatieve doelen', zoals rekening houden met anderen, vriendelijk gedrag, geen rommel maken, eigen troep opruimen en zich gedragen zoals het hoort. Ten tweede zijn er de 'hedonistische of kortetermijndoelen', zoals uitrusten, geen moeite doen, pret hebben, iets lekkers eten, agressie afreageren of proberen zich beter te voelen. Ten slotte zijn er de 'winstdoelen': hierbij gaat het om geld verdienen, van iemand winnen of status verwerven, maar ook om doelen als sparen voor de oude dag, gezond leven of ervoor zorgen dat de eigen hulpbronnen toenemen. Interessant is dat elk van deze doelen gestimuleerd wordt door het feit dat anderen in de sociale omgeving hetzelfde doel hebben. Als men omgeven is door mensen die bijvoorbeeld een heel duidelijk hedonistisch doel hebben, is het moeilijk om op dat moment zelf andersoortige doelen na te streven. De omgeving maakt het uitvoeren van die doelen dan moeilijk (Tiemeijer, Thomas & Prast, 2009).

4.2 Ontwikkelingsfasemodellen

Ontwikkelingsfasemodellen worden gebruikt om de stadia waarin burgers zich bevinden binnen een ontwikkeling in kaart te brengen. Bij ontwikkelingsfasemodellen is de huidige situatie of de bereidheid van burgers om te veranderen het uitgangspunt. Op basis hiervan worden conclusies getrokken over de te nemen maatregelen om het gewenste gedrag te stimuleren. Het ontwikkelingsmodel van TNS/NIPO wordt vaak gebruikt om de fasen op het gebied van duurzaam gedrag in beeld te brengen (Sonigo, et al., 2012). In dit model wordt aangetoond dat er op het vlak van duurzame ontwikkelingen een aantal burgergroepen onderscheiden kunnen worden, zie figuur 5. Dit valt te vergelijken met de indeling zoals die ook bij het MINDSPACE-model van Dolan et al. aan de orde is. In dat model worden zeven burgergroepen onderscheiden, zie paragraaf 3.1.

Figuur 5: Duurzame ontwikkeling bij burgergroepen

Bron: Mulder, 2012, p.31

Er bestaat een relatie tussen de ontwikkelingsfase waarin de verschillende burgergroepen zich bevinden en de meest voor de hand liggende overheidsstrategieën om het gewenste gedrag te stimuleren (Drijver & Wijnand, 2013). Om te kunnen bepalen in welk stadium van ontwikkeling een bepaalde burgergroep zich bevindt, kunnen doelgroepssegmentatiemodellen gebruikt worden.

4.3 Doelgroepssegmentatiemodellen

Om verschillende groepen burgers te identificeren, die ieder een vergelijkbare leefstijl, motivatie en gedrag hebben, worden doelgroepssegmentatiemodellen gebruikt. De WRR gebruikt het door onderzoeksbureau Motivaction International BV gehanteerde Mentalitymodel. Zie voor een verkorte weergave hiervan figuur 6. In het rapport 'Mentality, waarden en trendonderzoek, weten wat mensen drijft' worden acht sociale milieus onderscheiden. De benaming van elke burgergroep is door Motivaction bepaald en door de WRR overgenomen. Elk sociaal milieu omvat een groep mensen met dezelfde waarden en normen die aan de leefstijl van deze groep ten grondslag liggen. In het Mentalitymodel zijn de leefstijlen en hun doelen met elkaar in verband gebracht. De acht sociale milieus uit het Mentalitymodel worden door de Nederlandse overheid teruggebracht tot vier burgerschapsstijlen die door de WRR zijn omgedoopt tot 'betrokkenheidstijlen' (in figuur 6 aangegeven als verschillende grijsvlakken). Van elke van deze vier betrokkenheidstijlen is door Motivaction een omschrijving opgesteld, die door de WRR in de publicatie 'Vertrouwen in burgers' is opgenomen.

De WRR beschrijft in de publicatie ook het verschil tussen sociale en politieke participatie. Hogeropgeleiden zullen veelal politiek actiever zijn. Lageropgeleiden zullen meestal juist sociaal actiever zijn: zij zijn sterk in kleine, hechte netwerken in dorpen en klassieke volksbuurten. Het gaat dan om binding en sociale controle. Lageropgeleiden zijn relatief eenvoudig te betrekken bij politiek wanneer het gaat om directe belangen die de familie of de buurt aangaan. Sociale en politieke participatie sluiten elkaar niet uit, maar vullen elkaar aan als vormen van betrokkenheid en manieren om invloed te laten gelden. Volgens Van de Wijdeven en Boogers komen sociaal en politiek burgerschap samen in de doe-democratie (Boogers & Van de Wijdeven, 2012). Het Mentalitymodel geeft overigens geen specifieke informatie over de houding van burgers ten aanzien van duurzaamheid. Om dat verder uit te werken wordt in paragraaf 4.4 dieper ingegaan op het burgergedrag op het vlak van duurzaamheid.

Figuur 6: Mentalitymodel van Motivaction (acht sociale milieus) Bron: Motivaction, 2013, p.4

Sociaal milieu	Omschrijving	Kenmerken
Traditionele burgerij	Moralistische, plichtsgetrouwe en op status quo gerichte burgerij	Houden vast aan tradities en materieel bezit
Moderne burgerij	Conformistische, statusgevoelige burgerij	Zoeken evenwicht tussen traditie en moderne waarden als consumeren en genieten
Gemaksgeoriënteerden	Impulsieve en passieve consumenten	Streven naar een onbezorgd, plezierig en comfortabel leven
Opwaarts mobilen	Carrièregerichte individualisten	Gefascineerd door sociale status, nieuwe technologie, risico en spanning
Postmoderne hedonisten	Pioniers van de beleveniscultuur	Breken met morele en sociale conventies
Postmaterialisten	Maatschappijkritische idealisten	Willen zichzelf ontplooien, nemen stelling tegen sociaal onrecht en komen op voor het milieu
Nieuwe conservatieven	Liberaalconservatieve maatschappelijke bovenlaag	Geven ruimte aan technologische ontwikkeling, maar verzetten zich tegen sociale en culturele vernieuwing
Kosmopolieten	Open en kritische wereldburgers	Integreren postmoderne waarden als ontplooien en beleven met moderne waarden als succes, materialisme en genieten

4.4 Waarden van burgers op het gebied van duurzaamheid

Het milieubeleid van de overheid in Nederland is lang gebaseerd geweest op de aanname dat burgers niet milieuvriendelijk handelen omdat zij niet over de juiste informatie zouden beschikken. Die aanname komt voort uit het idee dat burgers rationele beslissingen nemen op basis van hun eigen voorkeuren en een bewuste afweging van feiten. Men nam aan dat burgers gepland gedrag vertonen, waarbij er een lineaire of chronologische relatie bestaat tussen kennis, houding en gedrag (Drijver & Wijnand, 2013). Deze aanname is langzamerhand aan het wijzigen onder invloed van een aantal factoren. Burgers blijken het begrip 'duurzaamheid' voornamelijk te associëren met termen die betrekking hebben op goederen, zoals een lange levensduur en kwaliteit van de producten. Pas daarna komen begrippen als natuur, milieu, zorg voor de leefomgeving, toekomstige generaties en bewust kiezen (Drijver & Wijnand, 2013).

Om het inzicht in de beleving van burgers op het gebied van duurzaamheid te vergroten heeft Motivaction onderzoek uitgevoerd in opdracht van het ministerie van Infrastructuur en Milieu. Duurzaamheid staat hier voor omgaan met ruimte, energie, grondstoffen en natuur zodanig dat rekening wordt gehouden met toekomstige generaties. Hieruit is een specifiek beeld te destilleren van de beleving van duurzaamheid door verschillende groepen burgers. Tevens heeft Motivaction in opdracht van hetzelfde ministerie onderzoek gedaan naar milieubeleving en naar drijfveren, profielen en mogelijkheden tot communicatie. Motivaction presenteert in het onderzoek drie sociaal-culturele onderstromen. Deze onderstromen ervaren verschillende factoren die invloed hebben op de houding en het gedrag van mensen ten aanzien van duurzaamheid. Sommige groepen scoren hier hoog op, andere juist niet. Onderzocht zijn het *milieuweten* (de kennis van het milieu), *maatschappijethiek* (de houding ten opzichte van milieu) en de *vrijwillige soberheid* (gedragingen die een gunstig effect hebben op het milieu). Deze factoren worden hieronder nader besproken.

De eerste onderstroom: kennis

Hierbij gaat het bijvoorbeeld om weten dat men de aarde schade toebrengt. Milieuweten wil zeggen dat mensen de wens hebben om iets aan milieuproblematiek te doen. Men toont zich dan bereid zich te informeren over producten die op een milieuvriendelijke manier zijn geproduceerd. Langjarig onderzoek van Motivaction heeft een tweetal tegenstrijdige ontwikkelingen over 'milieuweten' aan het licht gebracht. Er is namelijk te zien dat de economische crisis in 2008 een behoorlijke dip teweeg heeft gebracht in de zorgen van de burgers over 'schade aan de samenleving toebrengen'. Tegelijkertijd is het besef dat het milieu belangrijk

is bij veel burgers juist na 2008 gegroeid, mogelijk door 'An inconvenient truth' en het ambassadeurschap van Al Gore (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013, p. 17).

De tweede onderstroom: houding

Maatschappijethiek oftewel houding staat voor het handelen van burgers en organisaties en bedrijven binnen een ethisch kader (bijvoorbeeld: 'vervuilen doe je gewoon niet'). Zowel burgers als bedrijven en organisaties worden geacht verantwoordelijkheid te nemen voor sociaal-maatschappelijke problemen. Maatschappijethiek uit zich niet in een ideologie, maar in oordeelsvorming ten aanzien van concreet gedrag. Ethisch ondernemen en kritisch consumeren worden sterk onderschreven door personen die door deze onderstroom beïnvloed worden. Uit onderzoek van Motivaction blijkt dat ook hierop de crisis zijn weerslag heeft gehad, maar de trend dat burgers milieubescherming minder vaak als taak van het bedrijfsleven zien zet zich door. Dat duidt er volgens Motivaction op dat bedrijven dit goed hebben opgepakt en hebben ingespeeld op het verhoogde kennisniveau van veel Nederlanders, onder andere door groene marketing (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013, p. 18).

De derde onderstroom: gedrag

Gedrag staat voor vrijwillige soberheid, dat wil zeggen bewust kiezen voor ander gedrag en andere gewoontes. Als reactie op de materialistisch ingestelde consumptiemaatschappij kiezen sommige burgers er bewust voor om minder uren te werken en minder inkomen te verwerven. Status en materialisme zijn voor hen minder belangrijk dan vrije tijd, spiritualiteit en natuur. De kennis van en houding tegenover duurzaamheid staan echter onder druk door de economische crisis. Toch ligt het voor de hand dat meer Nederlanders soberder zijn gaan leven, omdat burgers manieren zoeken om kosten te besparen in tijden van crisis.

4.4.1 Burgerstijlen, indeling

In het rapport 'Vijf tinten groen - input voor effectieve duurzaamheidsstrategieën' (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013) heeft Motivaction onderzoek gedaan naar de diversiteit onder burgers in de beleving van duurzaamheid en leefomgeving en de gewenste betrokkenheid van burgers op deze terreinen. Op basis van kennis, houding en gedrag van burgers ten opzichte van duurzaamheid heeft Motivaction op macroniveau de acht sociale milieus teruggebracht tot vijf duurzame burgergroepen. Het is te verwachten dat de Nederlandse overheid binnen afzienbare tijd de indeling in vijf groepen van Motivaction zal gaan gebruiken. In tabelvorm ziet de indeling er als volgt uit.

Acht sociale milieus	Vijf duurzame burgerleefstijlen
Traditionele burgerij	Plichtsgetrouwen
Opwaarts mobilen	Statusbewusten
Postmoderne hedonisten	Ontplooiers
Moderne burgerij en Gemaksgeoriënteerden	Structuurzoekers
Postmaterialisten, Nieuwe conservatieven en Kosmopolieten	Verantwoordelijken

Er worden dus acht sociale klassen onderscheiden, waarbinnen vijf duurzame burgerleefstijlen te onderscheiden zijn wat betreft houding, kennis en gedrag op het vlak van duurzaamheid. De vijf burgergroepen worden wel de Plichtsgetrouwen, Structuurzoekers, Statusbewusten, Verantwoordelijken en Ontplooiers genoemd. Van de vijf duurzame burgerleefstijlen wordt hieronder kort aangegeven hoe zij zich onderscheiden op basis van hun kennis, houding en gedrag ten aanzien van duurzaamheid. Deze gebieden worden verder in dit onderzoek aangeduid als de duurzaamheidswaarden.

Plichtsgetrouwen

Zij zien duurzaamheid als zorg voor de (directe) leefomgeving. Zij doen daarom vaak vrijwilligerswerk in de buurt. Mensen in deze groep maken zich het vaakst zorgen over schade die de mens aan de aarde toebrengt. Zij vinden dat er onnodig veel grondstoffen verbruikt worden en dat mensen moeten beseffen dat hun beslissingen en gedrag grote invloed hebben op de toekomst. Zij proberen milieubewust te leven door een sobere en zuinige levensstijl, bijvoorbeeld door te besparen op energieverbruik, de auto te laten staan en geen producten te kopen die veel energie verbruiken. Zij letten bij aankoop van producten op de milieuvriendelijkheid van het product en scheiden hun afval (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013, p. 12). Sociaal milieu: Traditionele burgerij.

Statusbewusten

Zij hebben vaak wel kennis van duurzaamheid, maar leggen de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van duurzaamheidsbeleid bij de overheid en NGO's. Zij hebben namelijk niet het idee dat hun bijdrage aan duurzaamheid effectief is, waardoor zij zich niet geroepen voelen om te handelen. Hun leefstijl is materialistisch. Nieuwe apparaten moeten er vooral mooi uitzien en up-to-date zijn; duurzaamheid en energiezuinigheid spelen bij de aankoop een ondergeschikte rol. Het zijn impulsieve kopers; zij weten vaak

niet goed wat de eigenschappen zijn van de producten die zij in hun winkelwagentje stoppen. Daardoor belanden thuis relatief veel producten in de prullenbak. Zij zijn op hun comfort gesteld en niet geneigd om iets te laten, zoals autorijden, vliegen of vleesconsumptie. Ook scheiden zij hun afval niet zo vaak (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013, p. 15). Sociaal milieu: Opwaarts mobielen.

Ontplooiers

Zij zijn niet geïnteresseerd in duurzaamheid en hier niet mee bezig. Zij voelen zich niet verantwoordelijk voor duurzaamheid en willen gewoon van hun vrijheid genieten en onafhankelijk zijn. Toch leiden zij een vrij duurzaam leven, omdat ze materiële zaken niet belangrijk vinden. Zij hebben vaak geen auto en zijn bereid meer te betalen voor duurzame producten. Ze eten in verhouding tot andere groepen minder vaak vlees. Maar zij doen er geen moeite voor en gaan niet op zoek naar duurzame producten. Deze groep zou dus nog duurzamer kunnen leven, zonder zich gedwongen te voelen hun leven op een andere manier in te richten (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013, p. 16). Sociaal milieu: Postmoderne hedonisten.

Structuurzoekers

Zij maken zich zorgen over andere dingen dan duurzaamheid en klimaatveranderingen. Ze vinden 'duurzaamheid' een vaag begrip, waar ze niet goed mee bekend zijn. De effecten van hun gedrag bezien zij op de korte termijn; dit heeft tot gevolg dat zij niet het idee hebben zelf invloed te kunnen uitoefenen op het milieu. Zij zijn intrinsiek niet gemotiveerd op dit vlak en doen daarom geen extra moeite om duurzame producten te bemachtigen. Duurzame producten kopen zij nauwelijks en zij zijn niet bereid hiervoor meer te betalen. Zij hebben alleen interesse in groene energie als dit goedkoper is, maar zien op tegen de 'rompslomp' van overstappen. Zij gaan niet op zoek naar producten die duurzaam geproduceerd zijn en slaan hun stukje vlees geen dag over (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013, p. 13). Samenvoeging van de sociale milieus Moderne burgerij en Gemaksgeoriënteerden.

Verantwoordelijken

Zij zien duurzaamheid als een breed begrip waaronder veel zaken vallen die met de verbetering van milieu en leefomgeving te maken hebben. Zij leven zeer milieubewust en maken zich grote zorgen over klimaatveranderingen. Duurzaamheid heeft voor hen waarde op de lange termijn. Zij zijn ervan overtuigd dat de mens hier iets aan kan doen en zijn hier zelf ook toe bereid. Door hun internationale oriëntatie zijn zij ook op de hoogte van problemen in ontwikkelingslanden en doneren zij vaak aan organisaties die zich richten op mensenrechten. Zij zijn bereid vrijwilligerswerk te doen. Ze kopen relatief vaak milieuvriendelijke producten en scheiden hun afval. Vanuit hun kritische houding ten opzichte van de overheid vinden ze dat die meer prioriteit aan duurzaamheid moet geven. Zij zijn bereid meer te betalen voor groene stroom en bewust bezig met energiebesparing. Daarnaast zijn ze bereid moeite te doen voor duurzaamheid, zoals minder vlees eten en meer betalen voor biologische producten. Deze groep burgers probeert zo duurzaam mogelijk te leven binnen de gegeven omstandigheden (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013, p. 14). Samenvoeging van de sociale milieus: Postmaterialisten, Nieuwe conservatieven en Kosmopolieten.

Er tekent zich een soort van tweedeling in de maatschappij af. Aan de ene kant staan de Plichtsgetrouwen en de Verantwoordelijken; zij maken zich zorgen over duurzaamheid en voelen zich hier ook verantwoordelijk voor. Zowel op het niveau van kennis en houding als in gedrag proberen zij duurzaam te leven. Aan de andere kant staan de Structuurzoekers, Statusbewuststen en Ontplooiers. Zij zijn veelal minder bezig met duurzaamheid. Zij zijn minder sober ingesteld en hebben een minder kritische houding ten opzichte van bedrijven die als niet-duurzaam bekend staan. Onderzocht is hoe de omvang van de vijf groepen zich in de periode 2013-2025 zou kunnen ontwikkelen. Daaruit blijkt dat het aandeel burgers dat zich met duurzaamheid bezighoudt zou kunnen afnemen van 43% in 2013 naar 34% in 2025. De Structuurzoekers blijven bijvoorbeeld een moeilijke groep: zij kijken alleen naar hun eigen wijk en buurt en zijn nauwelijks bezig met actuele onderwerpen als duurzaamheid. Positief is dat er zich tevens een andere verschuiving aftekent: een deel van de Ontplooiers wordt minder cynisch en accepteert langzaamaan de gedachte dat de oude manier van leven niet houdbaar is. De reden hiervoor is dat voor Ontplooiers een duurzame levensstijl trendy is, zodat 'delen is het nieuwe hebben' bij hen in de smaak valt (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013).

4.4.2 Burgerstijlen, omvang

Op macroniveau is de omvang van de groepen duurzame burgerstijlen door Motivaction geraamd. Deze verdeling kan echter niet op mesoniveau gebruikt worden, dat wordt in paragraaf 4.5 toegelicht. Nu rijst de vraag waarom het eigenlijk van belang is om kennis te hebben van de bevolkingssamenstelling in verschillende gemeenten. Men zou kunnen aannemen dat de procentuele verdeling op macroniveau volstaat. Dit is echter niet het geval. Motivaction en wetenschappers als Stinesen et al. en Berveling et al. hebben een aantal conclusies geformuleerd die door de ROB, de WRR en andere adviesorganen van de overheid zijn overgenomen. Zij concluderen: er moeten waarden gevonden worden die zowel interessant zijn voor de maker als voor de ontvanger van duurzaamheidsbeleid. Door onvoldoende in te spelen op de

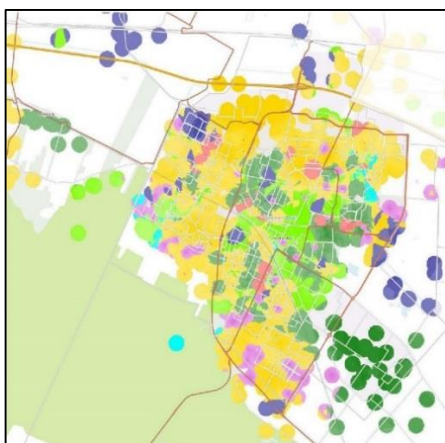
duurzaamheidswaarden die onder de verschillende bevolkingsgroepen leven komt een gerichte en effectieve duurzaamheidsagenda niet van de grond. *Milieudenken* en *milieudoen* kunnen namelijk pas echt werken als de waarden van verschillende groepen helder zijn en als vertrekpunten dienen voor de noodzakelijke stappen voor verduurzaming (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013). Resumerend kan gezegd worden dat om een gerichte en effectieve duurzaamheidsagenda van de grond te krijgen per gemeente bepaald moet worden welke waarden interessant zijn, voor zowel de maker van het beleid (de gemeente) als de ontvanger van het duurzaamheidsbeleid. Waarbij essentieel is dat de burgers op microniveau en in de samenleving in een gemeente op mesoniveau gedifferentieerd worden naar hun waardeoriëntatie ten aanzien van duurzaamheid.

4.5 Van macro- naar mesoniveau

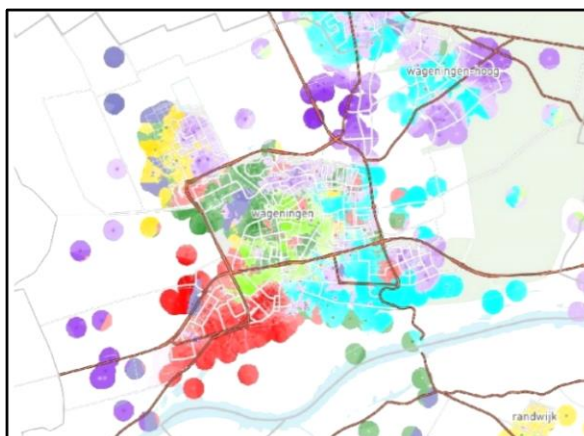
De vraag is of het mogelijk is om wetenschappelijke kennis die ontwikkeld en toegepast is op macroniveau ook op mesoniveau te gebruiken. Twee zaken belemmeren dit vooralsnog. Ten eerste werkt de Nederlandse overheid op macroniveau weliswaar met het Mentalitymodel van Motivaction International BV, zoals in paragraaf 4.3 uiteen is gezet maar nog niet met het recentere model van het zelfde onderzoeksbureau dat vijf duurzame burgerleefstijlen op macroniveau onderscheidt. Er is aangegeven dat deze belemmering uit de weg kan worden genomen. Er is daartoe een gecombineerd overzicht gemaakt van de samenstelling van de burgerleefstijlen in Nederland. De acht sociale milieus en de vijf duurzame burgerleefstijlen zijn daarna samengevoegd (zie de tabel in paragraaf 4.4). Ten tweede zijn er op mesoniveau geen gegevens bekend over de omvang van de vijf duurzame burgerleefstijlen per gemeente. Dat is het aandachtspunt in deze paragraaf. Er zal aangegeven worden dat ook deze belemmering weggenomen kan worden. Er wordt een vertaalslag gemaakt tussen macroniveau en mesoniveau. Daarna kunnen per gemeente de duurzame burgerleefstijlen bepaald worden.

In Nederland zijn er drie doelgroepssegmentatiemodellen waarmee overheden en adviesorganen van overheden werken op macro- en mesoniveau. Op macroniveau wordt gewerkt met het Mentalitymodel van Motivaction International BV, onder andere door het ministerie van I&M en de adviesorganen ROB, RLI, WRR, RIVM, TNO, EIB en CBS. Het model bestaat uit twee dimensies, waarvan de ene sociaaleconomisch is en de andere uitgaat van een indeling in waarden: traditioneel, modern en postmodern. Zoals in paragraaf 4.4 is uitgediept zijn voor Nederland vijf duurzame burgerleefstijlen op macroniveau (de Ontplooiers, Verantwoordelijken, Statusbewusten, Structuurzoekers en Plichtgetrouwen) gedefinieerd. Op mesoniveau wordt het Brand Strategy Research-model (BSR-model) van SmartAgent Company gebruikt. In dit model wordt uitgegaan van “leerprocessen die dienen als referentiekader voor het oplossen van nieuwe problemen” (SmartAgent Company 2004; Staak 2007). Het BRS-model kent zeven leefstijlkleuren en maakt gebruik van ‘big data’ om de leefstijlen te lokaliseren. De omvang van iedere groep burgers qua leefstijl is op die wijze tot op postcodeniveau bepaald en kan worden weergegeven in leefstijlkaarten. De samenstelling van de bevolking verschilt per gemeente, zoals te zien is aan de kleuren weergegeven op de leefstijlkaarten van de bijna buurgemeenten Veenendaal en Wageningen (figuur 7-a en 7-b).

Figuur 7-a: Leefstijlkaart Veenendaal
Bron: De Jong, 2011

Figuur 7-b: Leefstijlkaart Wageningen
Bron: The SmartAgent Company, 2011

Verschillende provincies, waaronder Utrecht, Noord-Holland, Gelderland en Drenthe, hebben naar aanleiding van de ‘big data’ uit het BRS-model *leefstijlprofielen* of *leefstijlatlassen* op laten stellen van de gemeenten in die provincies. Per gemeente is de omvang van de zeven leefstijlgroepen bepaald. Een leefstijlatlas koppelt demografische gegevens aan de interesses, wensen en behoeftes van burgerleefstijlen.

In het kader van het doel in dit onderzoek is een specifieke vertaalslag per gemeente nodig om van de vijf duurzame burgerleefstijlen (Mentalitymodel) te kunnen komen naar de zeven leefstijlen zoals omschreven in

het BSR-model. Dit om de percentages van die duurzame burgerleefstijlen op mesoniveau te kunnen bepalen. Beide modellen hebben betrekking op dezelfde burgers op microniveau. De modellen worden beiden gebruikt in de ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting. Van der Staak heeft onderzocht wat de overeenkomsten en de verschillen zijn tussen het Mentalitymodel en het BSR-model. Daaruit bleek dat een vertaalslag van macro- naar mesoniveau mogelijk is. De vertaalmethode die hierop gebaseerd is, wordt gebruikt om de omvang van de duurzame burgerdoelgroepen te bepalen per gemeente. Voor de uitwerking van de vertaalmethode zie figuur 8.

Figuur 8: Gedeelte uit een leefstijlatlas met de omvang van de leefstijlkleuren van Veenendaal

Bron: De Jong, 2015, p. 3-4

	Nederland	Provincie Utrecht	Regio Utrechtse Heuvelrug / Kromme Rijn	Gemeente Veenendaal	Index gemeente tov NL
Creatief en Inspirerend Rood	6%	8%	7%	6%	184
Uitbundig Geel	18%	17%	17%	23%	124
Gezellig Lime	24%	20%	21%	28%	108
Rustig Groen	16%	13%	16%	17%	97
Ingelogen Aqua	17%	21%	21%	18%	73
Stijvol en Luxe Blauw	9%	8%	7%	7%	63
Ondernemend Paars	9%	13%	11%	6%	

Vertaalmethode bij “Doelgroep bepalen” (bijlage II)

- PLICHTSGETROUWEN** => groen
- ONTPLOOIERS** => rood + helft van paars
- STATUSBEWUSTEN** => blauw
- STRUCTUURZOEKERS** => geel + lime
- VERANTWOORDELIJEN** => aqua + helft van paars

Uit de onderbouwing in dit hoofdstuk volgt dat diverse burgergroepen ieder verschillende kenmerken vertonen vanuit hun verschillende waarden en behoeften. Door uit te gaan van de verschillende burgerleefstijlen krijgen zij de ruimte om, ieder op hun eigen wijze, deel te nemen vanuit hun eigen mentaliteit en waarden. Voor een gemeente is de samenstelling qua omvang per groep nuttige informatie. Op die wijze verkrijgt een gemeente per duurzame burgergroep een duidelijk beeld waar men in die gemeente te maken qua mix van waarden aangaande de mentaliteit, voorkeuren voor duurzaamheids-concepten, commitment, duurzaamheidswaarden en effectiefste triggers daarbij.

4.6 Conclusie over burgers en keuzegedrag, bouwstenen 1 en 2

De verkenning in dit hoofdstuk heeft het mogelijk gemaakt om een twee bouwstenen uit te werken voor het Transitie-model. Bouwsteen 1 en 2 samen maken het mogelijk de meeste geschikte communicatievorm en benaderwijze per groep te identificeren als het gaat om duurzaamheid.

Bouwsteen 1 – ‘Doelgroep bepalen’. Hierbij wordt de vertaling van macro- naar mesoniveau gemaakt, specifiek per gemeente. Dit is gebaseerd op het onderzoek zoals beschreven in paragraaf 4.5. Bouwsteen 1 en het gebruik van de bijbehorende tabel 1 is opgenomen in Bijlage II.

In bouwsteen 2 – ‘Onderzoeken van de duurzame burgerleefstijlen’ van het Transitie-model Gemeenten Energieneutraal zijn alle kenmerken van de vijf duurzame burgerleefstijlen en acht sociale milieus opgenomen. Bouwsteen 2 is bedoeld voor een gemeente om inzicht te verkrijgen in de vijf doelgroepen qua houding, gedrag en motivatie. Dit is gebaseerd op het onderzoek in paragraaf 4.3 en 4.4. Bouwsteen 2 en gebruik van de bijbehorende tabel 2 is opgenomen in Bijlage II.

In hoofdstuk 4 is het keuzegedrag van burgers aan de orde gekomen. Op basis van de WRR-publicatie de ‘Menselijke beslisser’ (Tiemeijer & Thomas, 2009) zijn processen aan de orde gesteld die plaatsvinden bij individuen. Het ging daarbij over keuzen, doelen en gewoontegedrag van mensen. Tevens werden vanuit de WRR de door Motivation ontwikkeld acht sociale klassen geïntroduceerd (Motivation, 2013). Deze zijn vervolgens teruggebracht via de ‘Vijf tinten groen’ (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013) tot de vijf duurzame burgerleefstijlen; de *Structuurzoekers*, *Plichtsgetrouwen*, *Verantwoordelijken*, *Statusbewusten* en *Ontplooiers* met hun specifieke duurzaamheidswaarden. Tenslotte heeft de vertaalmethode naar het mesoniveau plaatsgevonden met behulp van leefstijlatlassen van The SmartAgent Company. Daarbij werd een relatie gelegd met de zeven leefstijlprofielen van SmartAgent. Dat alles met het doel, de duurzame groepen burgers te leren kennen. In het overzicht op blz. 20 is een uitwerking van de vijf duurzame groepen gegeven.

Overzicht van de vijf duurzame burgerleefstijlen (samengesteld uit bouwsteen 1 en 2)

Duurzame Burgerleefstijl	Milieudenken en milieudoen	Duurzaamheid-concept	Triggers op basis van waarden	WAARDEKAART
PLICHTSGETROUWEN Traditionele waarden en normen. Behoudend en hebben moeite met de complexiteit van de maatschappij. <i>Leiden een teruggetrokken bestaan en willen rustig beleven.</i>	Kennis + Houding + Gedrag + Doelen: Zorgen voor de directe leef-omgeving, doen vaak vrijwilligers-werk in de buurt	Kringloopwinkel + Afval scheiding + Sterke zorgen over schade die de mens aan de aarde toebrengt. (normatief)	Rentmeesterschap + Sober en zuinige leefstijl <i>Participanten: potentiële afhakers</i>	TWEEDEHANDS Afwachterende communicatiestijl, met name lokale media (huis aan huis bladen) en televisie (kabelkrant / teletekst)
STRUCTUURZOEKERS Eigen familie- en vriendenkring staan voorop. Leiden een conformistisch en risicomijdend leven. Doen geen moeite om duurzaam te zijn, vinden het een 'vaag en onbekend' begrip. Niet bereid meer te betalen. <i>Gratis wat doen met anderen, voorspelbare voordeeltjes aanbieden.</i>	Kennis -- Houding -- Gedrag -- Doelen: Moeilijk te stimuleren om duurzamer te leven. Zijn gericht op vermaak.	Nederland wordt groen, bekende Nederlanders kunnen rolmodel zijn. (hedonistisch)	Rolmodellen, BN-ers + Spel- en vermaak + Prijsbewust + 'Anderen doen het ook' <i>Afhakers</i>	PRIJSBEWUST Individueel benadrukken en presentjes aanbieden. Vertrouwen winnen door een concrete aanpak te laten zien van zaken dicht bij huis die makkelijk en goedkoop is.
VERANTWOORDELIJKE Willen invloed uitoefenen, zijn politiek geïnteresseerd. Halen zelf informatie uit opinie- en dagbladen, politieke zenders en internet. Op de inhoud gericht, te vlot over duurzaamheid praten wordt als verschraving van de boodschap ervaren. <i>Actieve maatschappelijke betrokkenheid, wereldburger</i>	Kennis ++ Houding ++ Gedrag ++ Doelen: Zijn bereid te helpen, wil meer betalen, besparen bewust. Nodig hen echt uit om te participeren.	Kringloopwinkel + Wifi-monitoren van energiebesparing Grote zorgen over klimaat-verandering. (normatief)	Klimaatbewust + Actief duurzaam <i>Participanten: gevaar van zelfreferentialiteit</i>	IDEALISTISCH Zijn gevoelig voor aanspreken op hun verantwoordelijkheid. Boodschap moet democratisch tot stand komen en niet opgelegd worden.
STATUSBEWUSTEN Gericht op snelle, vraaggerichte informatie, commerciële televisie en internet. Leven gehaast, zijn impulsief en avontuurlijk. Eigenbelang staat voorop. Individualistisch en succes door hard werken. <i>Eigen keuzes maken, moet wel nut hebben en rendabel zijn.</i>	Kennis +/- Houding - Gedrag - Doelen: Hebben kennis van duurzaamheid maar leggen uitvoering bij overheid en ngo's Materialistisch, up to date, impulsieve levenswijze.	Formula-zero + Nederland wordt groen + Groen-app + Wifi-monitoren van energiebesparing (hedonistisch en winstdoelen)	Duurzaam zijn is innovatief + Duurzaam zijn is opwindend + Vrienden kunnen veel invloed uitoefenen. <i>Potentiële doelgroep</i>	LUXE Hebben niet het idee dat hun eigen bijdrage effectief is. Zijn op hun comfort gesteld, willen niets nalaten Geef kernachtige en overtuigende informatie
ONTPLOOIERS Weinig maatschappelijk betrokken willen vrij zijn. Kunnen wel, maar alleen als het hen zelf uitkomt. Willen hun eigen ding doen en niet betutteld worden. <i>Uitdagend, zelf maken en een eigen plek creëren. Werk speelt geen centrale rol. Rol internet en gadgets groot.</i>	Kennis +/- Houding - Gedrag + Doelen: Niet geïnteresseerd in duurzaamheid, toch leiden ze een vrij duurzaam leven.	Kringloop-winkel + Unieke kleding en meubels + Groen-app + Eigen alternatief voor standaard-methoden (hedonistisch)	Duurzaam is best trendy + Delen is het nieuwe hebben <i>Gedeeltelijk moeilijk te bereiken potentiële doelgroep</i>	DEELECONOMIE Zullen duurzaam leven als het persoonlijk relevant is. Hen aanspreken op hun directe belang en gebruik maken van hun kennis. Uitdagen en spelen.

5 Beleidsinstrumenten en rolinvulling door de overheid

Er worden door het ministerie van Infrastructuur en Milieu drie niveaus van beïnvloeding door overheden onderscheiden: macroniveau, mesoniveau en microniveau. De rijksoverheid (macroniveau) staat verder af van burgers dan een gemeentelijke organisatie (op mesoniveau). Hoe kleiner de afstand tot de burgers (op microniveau) is, des te rechtstreeks de beïnvloeding van burgers kan plaatsvinden. In dit hoofdstuk wordt verkend welke rollen de overheid heeft, welke schalen van beïnvloeding er bestaan en welke beleidsinstrumenten de overheid kan inzetten op macro- en mesoniveau. Dit vormt de basis voor het opstellen van een effectief duurzaamheids-beleid, gericht op het stimuleren van burgers om zich hierbij betrokken te voelen.

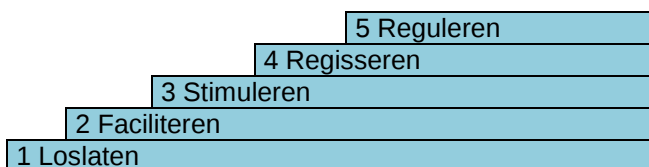
5.1 Participatie van de overheid en niveaus van beïnvloeden

De rol van de overheid

De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) introduceerde in 2012 in het rapport 'Loslaten in vertrouwen' de overheidsparticipatieladder. De veronderstelling daarbij is dat de vitaliteit van de samenleving meer ruimte krijgt als de overheid de participatieladder zo min mogelijk beklimt (ROB, 2012). Het pleidooi van de ROB houdt in dat de overheid beter moet anticiperen op de horizontale verhoudingen in de publieke ruimte. Voor de overheid bestaat niet één ideale of beste rol. Per situatie en per onderwerp zullen politiek en bestuur moeten bepalen en expliciteren welke rol zij voor de overheid weggelegd zien (Houwelingen, Boele, & Dekker, 2014). In de participatiemaatschappij zal de overheid vaker voor trede 1, 2 of 3 van de overheidsparticipatieladder kiezen.

Figuur 9: De overheidsparticipatieladder

Bron: ROB, 2012, p.66

Communicatie

Een gemeente moet voorwaarden kunnen scheppen om ruimte te geven aan de vitale samenleving. De overheid moet vooral compacter worden in haar pretenties. Ze dient minder ambitieus te zijn, dit laat ruimte aan maatschappelijk initiatief. Het openbaar bestuur schept de randvoorwaarden voor een ordentelijk maatschappelijk verkeer, terwijl de samenleving zelf vormgeeft aan de invulling en uitvoering van de eigen en gedeelde belangen. De nadruk moet komen te liggen op communicatie met burgers vanuit een relatiegerichte, stimulerende invalshoek. Een andere rol van de overheid vraagt om een andere werkwijze van overheidsorganisaties en daarmee om andere rollen voor ambtenaren. Ambtenaren dienen de omslag te maken van beleidsvoorbereider naar procesmanager. Plannen zullen minder vaak top-down vanuit de overheid worden opgesteld, maar vaker in coproductie met belanghebbenden en betrokkenen, waarbij de overheid de rol van procesbegeleider en -bewaker vervult. Er is een beweging gaande naar een 'tussen partijen'-perspectief, dat vraagt om andere eisen aan de communicatieve vaardigheden van ambtenaren (Rob, 2012; Jonker en De Witte, 2014). Voor veel initiatieven vanuit de samenleving geldt dat de participatieladder niet geheel voldoet, omdat die er nog vanuit gaat dat overheid iets wil en vervolgens bepaalt welke inbreng van burgers daarbij past (Houwelingen, P.; Boele, A.; Dekker P., 2014).

Om initiatieven samen met de samenleving in een netwerk omgeving tot ontwikkeling te laten komen, dient de overheid haar eigen plaats en inzet te bepalen, uitgaande van een rol als keuzearchitect. Op die manier kan de overheid burgers in een zo vroeg mogelijk stadium stimuleren om betrokken te worden bij het gezamenlijk bepalen van de agenda (ROB, 2012). Uit diverse recente onderzoeken van adviesorganen van de regering blijkt dat de overheid de eigen rollen en instrumenten aan het evalueren en herijken is. De overheid blijkt bereid haar rol beter af te stemmen op de moderne samenleving en de leefstijlen van de burgerbevolking. Zij is bezig met een zoektocht naar de meest efficiënte en effectieve rol in de huidige tijd. De overheid moet zich ontwikkelen om tot een nieuwe samenwerking en nieuwe verhouding te komen tussen overheid, markt én samenleving. Hierin worden burgers en organisaties met elkaar in contact gebracht op basis van hun behoeften en mogelijkheden (ROB, 2012). De gemeentelijke overheid heeft van de rijksoverheid de opdracht gekregen om burgers te betrekken bij het beleid op het gebied van duurzaamheid en het draagvlak hiervoor te vergroten. Hoe hier praktisch mee moet worden omgegaan is echter niet aangegeven. Het ROB geeft aan dat er een kanteling kan plaatsvinden, waarbij de overheid een 'frontlijn-organisatie' wordt, die burgers en bedrijven op maat met elkaar in contact brengt op basis van hun behoeften en mogelijkheden. Wat er in de 'frontlijn-organisatie' wordt afgesproken moet vervolgens teruggekoppeld worden naar de gemeentelijke

organisatie om de resultaten in behandeling te kunnen nemen. Het is aan de gemeenten zelf om hier plannen voor te ontwikkelen.

De keuzearchitect

De overheid wint aan effectiviteit indien ze zich rekenschap geeft van de rationele, maar ook irrationele wijze waarop mensen beslissingen nemen en daar vervolgens op inspeelt in de rol van keuzearchitect (Berveling, et al., 2011, p. 8). In haar rolkeuze dient de overheid voortdurend te differentiëren. Sommige instellingen, bewoners en bedrijven willen door de overheid bij de hand worden genomen als zij een publieke taak verzorgen. Anderen zien liever dat de overheid zich zo weinig mogelijk bemoeit met hun werk. Dit vraagt van overheidsprofessionals grote sensitiviteit, flexibiliteit en schakelend vermogen (Houwelingen, Boele, & Dekker, 2014). Ruimte geven aan de vitaliteit van de samenleving vraagt om omschakeling in de functie, rol en werkwijze van zowel de bestuurders als het ambtelijk apparaat. De vitale samenleving vraagt om de onverminderde inzet van politiek en bestuur. De veronderstelling dat het overdragen van publieke taken aan de samenleving betekent dat de overheid zich helemaal kan terugtrekken, is een recept voor teleurstellingen bij zowel politiek en bestuur als in de samenleving. Volledig terugtreden en een lopende publieke taak loslaten is - zeker op korte termijn - vaak niet verstandig en bovendien onhaalbaar (Houwelingen, Boele, & Dekker, 2014). Als er vanuit de rijksoverheid afspraken gemaakt zijn, bijvoorbeeld in EU-verband, om binnen een bepaalde termijn bepaalde doelen te bereiken, zal hier op alle niveaus aan gewerkt moeten worden. Dan kunnen provincies, regio's en gemeenten niet helemaal vrij zijn in hun werkwijze. Er moet in dat geval draagvlak en commitment voor de langere termijn georganiseerd worden bij regionale overheden, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en bewoners. Gemeentelijke organisaties hebben ondersteuning nodig om dit proces gestructureerd te kunnen uitvoeren (Bosman & Merkx, 2016).

Niveaus van beïnvloeding

Er zijn drie niveaus van beïnvloeding, namelijk macro-, meso- en microniveau. Het ministerie van Infrastructuur & Milieu heeft voor een driedeling gekozen, omdat het direct beïnvloeden van burgers niet op alle niveaus op dezelfde manier of even rechtstreeks plaatsvindt. De rijksoverheid staat op een grotere afstand van de burgers en kan de burgers niet zo rechtstreeks beïnvloeden als op mesoniveau mogelijk is. Onder het mesoniveau vallen de gemeenten, maar ook andere organisaties die dicht bij de burgers staan, zoals bedrijven die veelal regionaal actief zijn. Ten slotte wordt met het microniveau de alledaagse leefwereld van de burgers zelf bedoeld (Berveling, et al., 2011). Elke gemeente en regio kent zijn eigen manier van werken. Dit is afhankelijk van het type gebied, de bestuurders en het type inwoner. Om processen als communicatie en de beïnvloeding van burgers te optimaliseren zal een manier gevonden moeten worden om de communicatie af te stemmen op deze specifieke manieren van werken. Het is moeilijk vast te leggen hoe een beïnvloedingsproces eruit moet zien, maar het moet wel mogelijk zijn in beeld te brengen welke stappen men moet doorlopen en wat het resultaat per processtap moet zijn (Bosman & Merkx, 2016).

5.2 Organisatievormen bij burgerparticipatie

Onderzoek laat zien dat er belangrijke bestuurlijke randvoorwaarden zijn om burgerinitiatieven en coproducties in het publieke domein tot ontwikkeling te laten komen. Hierbij is het veel gehoorde mantra 'ruimte laten voor burgers' een goed startpunt, maar dat is niet genoeg. Het gaat om meer dan alleen ruimte laten, de overheid moet haar rol daadwerkelijk afstemmen op de burger (Boogers & Van de Wijdeven, 2012). Kort gezegd geeft de literatuur aan dat milieudenken en milieudoen pas echt kunnen werken als de waarden van verschillende groepen helder zijn en als vertrekpunten dienen voor de noodzakelijke stappen voor verduurzaming (Hoekstra, Verheggen, & Hanninck, 2013). Om te kunnen aansluiten bij de leefwereld van de verschillende burgergroepen is het zinvol om de verschillende soorten burgerparticipatie en de organisatievormen daarvan verder uit te diepen. De bestaande manieren om met de gemeentelijke overheid en haar partners samen te werken zijn immers overleg- en samenwerkingsvormen; dit soort samenwerkingsvormen zijn herkenbaar in de leefwereld van de burger (zie figuur 10). Het Sociaal Cultureel Planbureau noemt twee ontwikkelingsrichtingen: in de eerste plaats zelfredzaamheid en in de tweede plaats een effectieve invloed van burgers op collectieve beslissingen. In het eerste geval gaan de burgers zelf aan de slag en in het tweede geval kunnen zij invloed uitoefenen op het beleid van een instantie.

Omdat het discussiëren, onderhandelen en meedenken over beleid zich veelal richt op een tamelijk abstract resultaat – een beleidsnota, een contract, een toekomstvisie – zullen mensen minder snel deelnemen als zij het hiervoor benodigde abstractionniveau niet kunnen of willen beheersen (Boogers & Van de Wijdeven, 2012). Er is daarom bij veel klassieke participatievormen sprake van een 'diploma-democratie'. De 'doe-democratie' blijkt aantrekkelijk, ook voor lager opgeleiden en anderen die zich bij klassieke participatievormen juist vaak afzijdig houden (Boogers & Van de Wijdeven, 2012). Bij een 'diploma-democratie' zijn slechts weinig burgers betrokken bij het beleid van gemeenten. Binnen een 'doe-democratie' kan een grotere groep burgers aangesproken worden (Boogers & Van de Wijdeven, 2012). Samenwerkingen in het publieke domein kennen dus verschillende organisatievormen. Naast tijdelijke verbanden zijn er burgers die zich in vaste, formelere

organisaties hebben verenigd. Vier typen organisaties kunnen worden onderscheiden, afhankelijk van de structuur van de organisatie (structureel of ad hoc) en de bedoeling van de initiatiefnemers (meedoen of meebeslissen); zie figuur 10.

Figuur 10: Visualisatie van organisatievormen van burgerparticipatie

Bron: Boogers & Van de Wijdeven, 2012, p.5

5.3 Leidende principes bij beleidsinstrumenten

Overheden, zowel internationaal als nationaal, gaan in hun benadering van burgers en bedrijven uit van twee principes: negatieve vrijheid en positieve vrijheid. Het House of Lords in Engeland heeft in 2011 een model laten opstellen door het Stationery Office. In dit 'Behaviour Change Paper' worden vijf benaderingswijzen van overheden genoemd om burgergedrag op macroniveau te beïnvloeden. Twee daarvan gaan uit van formele werkwijzen waarbij burgers gedwongen zijn zich hieraan te houden. Dat is een vorm van negatieve vrijheid. En drie hanteren het principe van een informele werking en gaan uit van een positieve vrijheid. De burger is vrij en maakt zijn eigen keuzes daarbij, zie figuur 11. In de volgende paragrafen wordt dieper ingegaan op de effecten van verschillende beleidsinstrumenten, die alle op hun eigen wijze het burgergedrag beïnvloeden.

Figuur 11: Benaderingswijzen van overheden op macroniveau

Bron: House of Lords, 2011; Wesseling, 2013, p. 33

	Negatieve vrijheid		Positieve vrijheid		
	Formeel: wetten	Formeel: Fiscale maatregelen	Informeel: Via overtuiging	Informeel: Omgeving stimulerend	Informeel: Nudging
Mechanisme	Verplichtend Verbiedend	Straffend / niet straffend	Voorlichting	Faciliteren	Context framing
Vrijheid of niet	Keuze bepalend	Keuze beperkend	Keuze vrijlatend	Keuze vrijlatend	Keuze vrijlatend
Voorbeeld	Boetes	Belasting op sigaretten; hogere prijzen voor meer energiegebruik	Gezondheids- dienst, voedings- centrum etc.	Subsidie voor zelforganisatie, web-platform etc.	Descriptieve normen voor energiegebruik; vegetarisch standaard op menu

Bij de formele benadering vanuit negatieve vrijheid wordt uitgegaan van het principe dat de overheid en de burgers elkaar geen schade mogen berokkenen. Dit principe lijkt in eerste instantie nutteloos bij het realiseren van het 'duurzaamheidsideaal', want op het vlak van duurzaamheid heeft de overheid meer verwachtingen van burgers dan alleen schade verhinderen. Toch zijn de formele beleidsinstrumenten zoals wetten en fiscale maatregelen belangrijke beïnvloedingsinstrumenten, zo blijkt ook uit onderzoek van de Europese Commissie (Sonigo, et al., 2012). Deze zijn met name effectief als instrumenten om niet-duurzaam gedrag tegen te gaan. Bijvoorbeeld: in de Woningwet en het bijbehorende Bouwbesluit heeft in de loop der jaren een stelselmatige aanscherping plaatsgehad van de eisen op het gebied van energiezuinigheid voor nieuwbouw. En zo geldt

voor fiscale instrumenten dat deze de keuze voor bepaalde handelingen en het aankoopgedrag van burgers beïnvloeden door het geven van financiële prikkels. Voorbeelden in het kader van duurzaamheid zijn korting op de bijtelling bij milieuzuinige auto's (25%, 14% of 0%) of een hogere vrijstelling op spaargeld (in 2015 tot € 56.928,-) indien dit op een groene spaarrekening staat.

Bij de informele benadering vanuit positieve vrijheid wordt verondersteld dat burgers een constructief ideaal nastreven bij het vormgeven van hun leven. Dit houdt in dat de burgers niet alleen 'ingetoomd' worden door de overheid vanwege hun mogelijke schadelijke inbreng, maar dat de overheid ruimte geeft aan burgers om een positieve inbreng te leveren aan elkaar en aan gemeenschap. Wanneer die positieve vrijheid mede gericht is op doelstellingen van de overheid, spreekt men van een deliberatieve democratie, hierbij staat de informatievergaring, overleg en uitwisseling van argumenten centraal (Smith, 2009). Onder informele beleidsinstrumenten vallen onder andere kennis en voorlichting, economische instrumenten en gedragsinstrumenten.

Bij het overdragen van kennis en voorlichting wordt voorzien in de informatiebehoefte van burgers, onder andere over het duurzame effect van bijvoorbeeld de aanschaf van witgoed of onroerend goed. Een voorbeeld: in de Energy Performance of Building Directive (EPDB) heeft de Europese Commissie bepaald dat in alle EU-landen een energielabel voor woningen en apparaten moet worden ingevoerd. Het beleidsdoel is het stimuleren van investeringen in energiebesparende maatregelen door woningbezitters en het aankopen van energiezuinige apparaten door burgers. Er wordt bij woningen een indeling gebruikt van klasse A (zeer energiezuinig) tot en met G (veel ruimte voor besparing). Dergelijke informatievoorziening maakt het voor burgers mogelijk om duurzame producten te herkennen en bepaalde trends te registreren. Op deze wijze vindt beïnvloeding van duurzaam gedrag plaats.

De Europese Commissie heeft in haar onderzoek een aantal zaken naar voren gebracht die kenmerkend zijn voor kennisinstrumenten. Ten eerste kan voorlichting het gedrag van consumenten blijvend veranderen. Ook blijkt dat campagnes die gecombineerd uitgevoerd worden door de overheid en het bedrijfsleven effectiever werken dan campagnes met de overheid als enige afzender. Campagnes van de overheid worden namelijk veelal als berend ervaren. Het bedrijfsleven, dat zich veelal op het mesoniveau bevindt, staat dichterbij de burger en heeft meer kennis van de diverse doelgroepen in een bepaalde sector. Bewustwordingscampagnes die zich op een specifieke doelgroep richten met een specifiek voor hen gemaakte boodschap zijn effectiever dan algemene bewustwordingscampagnes. Erg belangrijk is dat de relatie duidelijk moet zijn tussen de boodschap en de gelegenheid om daarop in te gaan. De doelgroep moet in de gelegenheid gesteld worden om direct te kunnen handelen (Sonigo, et al., 2012).

Met economische instrumenten wordt gepoogd het gedrag van burgers te beïnvloeden met subsidies door middel van het geven van een financiële prikkel. Op het gebied van energiebesparing zijn momenteel diverse instrumenten actueel. Enkele voorbeelden hiervan zijn een zestal gunstige leningsvormen, waaronder de energiebespaarlening van € 25.000,-, en een vijftal groenhypotheeken met rentekortingen tot 1% rentepunt. Ook de regelingen voor de teruggave van btw op zonnepanelen en een tijdelijke verlaging van de btw van 21% naar 6% voor onder andere de verbetering van woningen is een voorbeeld. Ook wordt korting gegeven op btw voor het isoleren van woningen; deze regeling liep tot 1 juli 2015 voor woningen ouder dan twee jaar. De Europese Commissie waarschuwt echter voor het 'rebound effect' van subsidies en financiële prikkels. Dat houdt in dat mensen meer energie gaan gebruiken omdat de kosten dalen. De subsidie op elektrische auto's had bijvoorbeeld een gunstig effect op CO₂-verlaging, maar autogebruikers legden wel meer kilometers af, omdat het rijden voor hen goedkoper was geworden (Sonigo, et al., 2012).

Gedragsinstrumenten zijn gericht op het beïnvloeden van het gedrag van burgers waarbij gebruikgemaakt kan worden van inzichten uit de gedragswetenschappen (psychologie, sociologie en culturele studies). Een belangrijk gedragsinstrument zijn 'nudges', dat wil zeggen 'kleine duwtjes in de goede richting' (Sunstein, 2013). In de volgende paragraaf worden gedragsinstrumenten die gebruikmaken van nudges behandeld. Het bijzondere van deze soort gedragsinstrumenten is dat die het waarschijnlijker maakt dat de burger kiest voor een bepaald beoogd gedrag of ongewenst gedrag nalaat (ROB, 2014). Dat biedt aanknopingspunten in het kader van het stimuleren van gewenst keuzegedrag.

5.4 Voorwaarden, werking en vormen van nudges

Nudging wordt dus over het algemeen omschreven als een vorm van gedragssturing die het waarschijnlijker maakt dat de burger kiest voor een bepaald beoogd gedrag of ongewenst gedrag nalaat. Kenmerkend voor nudging is dat het werkzame mechanisme plaatsvindt in hersenprocessen volgens systeem 1, dat wil zeggen dat er een snelle gevoelsmatige of automatische respons plaatsvindt in het onderbewuste, waarop niet gereflecteerd is (ROB, 2014). Nudging laat altijd de mogelijkheid open om te kiezen voor andere opties, bijvoorbeeld door alsnog over te schakelen naar hersenprocessen volgens systeem 2. Zoals in paragraaf 4.1 aangegeven, wordt er bij het bewuste proces meer tijd en energie gestoken in het overdenken van de voor-

en nadelen van de verschillende opties (ROB, 2014). In het publieke domein worden een aantal 'oervormen' van nudging gebruikt: de default wijzigen, stimulans geven op juiste moment en feedback geven. Er zijn ook nog andere vormen van nudging, namelijk fysieke cues, descriptieve normen en kludges (zie hierna). Als het gaat om kosteneffectiviteit geldt voor alle vormen van nudging in principe hetzelfde: met weinig geld kan veel bereikt worden.

Het ROB heeft in 2014 een viertal voorwaarden gesteld om nudges te mogen gebruiken als beleidsinstrument voor publieke doeleinden. De voorwaarden zijn ten eerste kosteneffectiviteit. Immers, hoe goedkoper de overheid werkt, des te meer collectieve doelen verwezenlijkt kunnen worden. Ten tweede is gelijkheid van belang: instrumenten van gedragssturing mogen burgers niet benadelen, onrechtmatig bevoordelen of stigmatiseren. Ten derde geldt de voorwaarde van de keuzevrijheid: burgers moeten de mogelijkheid hebben om te kiezen uit meerdere opties, om de optie te kiezen die het beste past bij hun werkelijke belang. Ook moeten zij het gevoel houden dat zij het zelf voor het zeggen hebben. Ten slotte moet de autonomie gerespecteerd worden; burgers moeten worden behandeld als volwassenen en als individuen die verantwoordelijk zijn voor hun eigen leven. Daarom is transparantie over de inzet van gedragssturing essentieel (ROB, 2014).

De werking van nudging

De eerste oervorm van nudging is de default (nuloptie) wijzigen. Dit soort nudges worden ook wel 'inertie-nudges' genoemd, omdat zij hun werking ontleen aan de neiging van mensen om vast te houden aan het bestaande en bekende. Mensen lijden met andere woorden aan een 'status quo bias': zij gaan ervan uit dat de status quo de best mogelijke situatie is. Vaak voelen zij weerstand en weerzin tegen de soms onaangename acties die ze moeten ondernemen om hun situatie te veranderen, zoals papierwerk. Van de default gaat een normatieve werking uit, want het lijkt de optie voor 'normale' mensen te zijn. Daardoor ontstaat de veronderstelling dat er dus ook weinig risico's aan verbonden zijn. Nudges die hiermee spelen kosten bijna niets; men kan bijvoorbeeld op een website de keuze die is ingesteld als de standaardoptie veranderen, zodat mensen automatisch de meest duurzame optie kiezen. De effecten kunnen zeer groot zijn. Een voorbeeld: in landen waar het standaard is om orgaandonor te zijn, staat 85 tot 99% van de bevolking orgaandonatie toe (Hongarije, Oostenrijk, België, Frankrijk, Zweden). In landen waar dit niet standaard is, schommelt dit percentage tussen de 4 en 27% (Denemarken, Duitsland, Nederland) (ROB, 2014).

De tweede oervorm van nudges werkt in op beloningssystemen. Dit zijn stimulansen op precies het goede moment. Positieve feedback geven (in de vorm van een complimentje of een presentje) op het moment dat mensen het gewenste gedrag vertonen die het beoogde doel dienen.

De derde oervorm van nudging is het geven van specifieke feedback. Deze strategie verschilt van traditionele communicatie in het moment en de wijze waarop de feedback wordt gegeven (Sunstein 2013). Het is belangrijk dat de feedback opvallend is en bij de doelgroep in het oog springt, zodat hij een grotere uitwerking heeft. Een voorbeeld is de gele 'BOB-sleutelhanger', die feedback geeft op het moment dat iemand in de auto stapt. Een ander voorbeeld van feedback zijn de 'slimme meters' die mensen er bij het naar bed gaan op attenderen dat nog niet alle lichten uit zijn (ROB, 2014).

Een andere bekende vorm van nudging is het werken met fysieke cues door de specifieke inrichting van de fysieke omgeving. Voorbeelden hiervan zijn de vlieg in het mannenurinoir, een geverfd looppad op de vloer dat naar de trap in plaats van de lift leidt en de uitstalling van gezonde producten binnen handbereik in de kantine (ROB, 2014).

Nog een andere vorm van nudging is sturing door middel van descriptieve normen (ook wel social norming genoemd). Hierbij worden burgers gestuurd door in te spelen op de bewuste of onbewuste drang tot normconform gedrag. Voor mensen is het erg belangrijk om zich te conformeren aan sociale normen. Mensen laten hun gedrag in grote mate bepalen door het gedrag dat zij bij anderen waarnemen (ROB, 2014). Als burgers bijvoorbeeld overschatten hoeveel mensen belasting ontduiken of hun afval niet scheiden, kan feitelijke informatie over de stand van zaken mensen een flink zetje geven in de richting van sociaal wenselijker gedrag (Sunstein, 2013). In paragraaf 4.1 is besproken dat dit ook geldt voor menselijke doelen. Een voorbeeld is een Amerikaans energiebedrijf, dat gebruikmaakte van sociale normen door het energieverbruik van de klanten in een energierapport te vergelijken met dat van andere klanten. Deze rapporten, die naar vier miljoen huishoudens verzonden werden, stimuleerden klanten om voor honderden miljoenen dollars aan energie te besparen. Dit kwam door hun competitiedrang en hun wil om het minstens zo goed of beter te doen als anderen (ROB, 2014).

Een bijzondere vorm van gedragssturing zijn nudges die mensen zelf inzetten, zoals automatische spaarrekeningen en apps om tijdens examenweken sociale netwerksites te vergrendelen. Dit soort nudges

wordt 'kludges' genoemd (letterlijk 'een tijdelijke oplossing'). Omdat het hier om 'zelfnudging' gaat, zou men kunnen denken dat de overheid hierbij geen rol in speelt. Er worden echter wel degelijk overheidsinstanties betrokken bij het stimuleren van de ontwikkeling, bijvoorbeeld bij de beschikbaarstelling en het gebruik van zulke tools (ROB, 2014).

De principes achter nudging

Behalve de toepassing in het publieke domein wordt nudging ook voor commerciële doeleinden toegepast. De Amerikaanse psycholoog en marketeer Cialdini heeft baanbrekend onderzoek gedaan op het vlak van het overtuigen en beïnvloeden van mensen. Hij introduceerde zes principes van overtuigen, die aansluiten op de vormen van nudging zoals deze gebruikt worden voor publieke doeleinden.

Ten eerste is *sociale bewijskracht* van groot belang. Hierin ligt de grote kracht van mond-tot-mondreclame. Social media, zoals 'liken' via Facebook, bieden uitstekende manieren om anderen te overtuigen van het feit dat een bepaalde organisatie geweldige kwaliteiten heeft. Ten tweede speelt *sympathie* een grote rol, want niemand doet graag zaken met een onaardige persoon. Om overtuigend te zijn helpt het om sympathiek, inlevend en attent te zijn en mensen te laten merken dat ze gewaardeerd worden. Naast een groot empathisch vermogen is het belangrijk om goed met mensen mee te denken en praktijkvoorbeelden te geven. Ten derde is *wederkerigheid* van belang: wanneer iemand hulp of een presentje krijgt, is hij eerder geneigd hulp of een cadeautje terug te geven. Door slim met deze wederkerigheid om te gaan, lukt het ook om mensen te overtuigen. Het is niet alleen sympathiek om bijvoorbeeld informatie met anderen delen, maar ook een goede manier om wederkerigheid in te zetten (Cialdini, 2007). Hierdoor komt de zogenaamde 'gunfactor' bij mensen naar boven. Ten vierde blijkt dat wie *autoriteit* uitstraalt, ook vakkennis en expertise uitstraalt. Deskundigen wekken nu eenmaal meer vertrouwen op bij mensen dan leken. Het kan nuttig zijn om een boodschap te laten meeliften op het imago van een bekende expert of persoonlijkheid. Ook speelt *schaarste* een rol; mensen hebben het liefst een product of dienst die exclusief is, bij voorkeur tegen een voordelig tarief. Bij een dreigend tekort neigen klanten te gaan hamsteren. Mensen willen de boot niet missen en worden hierdoor extra geprikkeld. Ten slotte noemt Cialdini *consistentie en commitment*. Hierbij krijgen mensen stapje voor stapje de bevestiging dat hun besluiten de juiste zijn. Wanneer ze eenmaal besloten hebben en op het punt staan om tot actie over te gaan, is er door het principe van consistentie eigenlijk geen weg meer terug. In combinatie met de vijf andere principes wordt het daardoor voor een mens steeds moeilijker om ergens van af te zien (Cialdini, 2007).

5.5 Effectief beleid voor het beïnvloeden van duurzaam burgergedrag

In deze paragraaf komt een onderzoek aan de orde dat in opdracht van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) is uitgevoerd naar de kosteneffectiviteit van de toepassing van nudges. De RLI heeft Energie Centrum Nederland (ECN) en Duneworks verzocht een studie te doen naar de effectiviteit van acht beleidscases op het gebied van gedragseffecten. Hierbij heeft men een viertal gebieden van beïnvloeding middels nudging onderscheiden en hierbij casussen bestudeerd en geëvalueerd (zie ook paragraaf 6.4). Bij individueel gedrag zijn onder andere het programma 'Meer met minder' en de energielabels geëvalueerd. Op het vlak van beïnvloeding door sociale normen zijn communicatiecampagnes van de overheid en de klimaatfeesten onder de loep genomen. Een derde onderzoeksgebied betrof de beleids- en institutionele factoren zoals de invloed van energiebelasting (fiscale maatregelen) en de EPA-subsidie (financiële prikkels). Ten slotte is de invloed van de fysieke omgeving bekeken in de vorm van de invloed van slimme meters. De studie heeft een aantal belangrijke inzichten opgeleverd op het gebied van het effectief stimuleren van burgers tot participatie in energievraagstukken. Uit de analyse van acht casestudies worden enkele algemene patronen zichtbaar. Deze patronen worden in deze paragraaf verder uitgewerkt. Per onderzoeksgebied zijn specifieke aanbevelingen en verbeterpunten genoemd. Vele hiervan zijn bruikbaar gebleken om in de verdiepende advieskaarten van bouwstenen in het Transitieplan Gemeenten Energieneutraal te gebruiken.

Algemene bevindingen uit het rapport van de RLI

Ten eerste blijkt dat burgers slechts beperkt warmlopen voor overheidsbemoeienis in hun dagelijkse leven. Vaak ervaren ze zelf niet direct de noodzaak van gewenst gedrag, bijvoorbeeld het investeren in energetische maatregelen, of het veranderen van routines, zoals het gescheiden inzamelen van afval, die de overheid van hen verlangt. Informatiecampagnes en loketten van overheidswege zijn daarom niet toereikend om de attitudes en het gedrag van burgers zodanig bij te sturen dat ze in actie komen. Dit vereist een veelzijdiger instrumentarium. Ten tweede bevestigen de casestudies dat de mens een gewoontedier is: burgers zijn onder voorwaarden wel bereid mee te bewegen, maar routines echt ombuigen is moeilijk. Alleen wanneer sprake is van een disruptieve situatie, die het normale leven sowieso wijzigt, herijken mensen hun routines zodanig dat ze nieuwe gedragsopties in overweging nemen. Dit was het geval in de Diftar-zaak: omdat aan de inzameling van restafval een kiloprijs werd verbonden, waren mensen geneigd hun bestaande gewoonten voor de verwerking van huishoudelijk afval te herzien (Brunsting, et al., 2013). Ten derde blijkt dat mensen slechts

beperkt in staat zijn om hun gewoontegedrag te veranderen, zelfs als de intentie daartoe wel bestaat. Het uitvoeren van motorische handelingen vindt reflexmatig plaats - denk bijvoorbeeld aan het aanzetten van de douche en het afstellen op de juiste temperatuur - en is daardoor zeer moeilijk te veranderen. Ten vierde blijkt dat het stimuleren van 'probeergedrag' heel effectief is om mensen over de streep te trekken. Veel volwassenen leren, net als kinderen, het meeste van zelf doen en ervaren (Brunsting, et al., 2013, p. 10).

Dat vergaande energiebesparing en een duurzame energievoorziening bij gebiedsontwikkeling noodzakelijk is staat niet meer ter discussie. In de praktijk staan echter veel zaken de transitie naar energieneutrale gebieden in de weg. Gangbare processen voor financiering, ontwerp, techniek, aanbesteding en samenwerking worden gekenmerkt door kortetermijndenken, wantrouwen en weinig inzicht in de belangen van andere partijen. Om een energieneutraal gebied te ontwikkelen is een andere manier van werken nodig. In het onderzoek 'Transitie in energie en proces voor duurzame gebiedsontwikkeling' (Agentschap.NL, 2014) is geanalyseerd welke belemmeringen worden gecreëerd door de heersende werkwijzen en welke strategieën succesvol blijken om deze te doorbreken. De resultaten kunnen gemeentelijke projectleiders en initiatiefnemers hulp bieden bij het ontwikkelen van een energieneutrale wijk. Naast technische oplossingen blijken tevens gedragsoplossingen nodig om tot daadwerkelijke energieneutraliteit te komen. Daarbij zou de overheid zich moeten afvragen hoe betrokkenen met een enorme diversiteit aan belangen positief betrokken kunnen worden bij het streven naar een energieneutrale gemeente. Hierbij is van belang wat het draagvlak is voor duurzame ontwikkeling bij de burgers en bedrijven en hoe dit vergroot kan worden.

5.6 Effectief stimuleren van burgers tot meedoen aan de energietransitie

Voor het maken van een werkzaam Transitieplan is een aantal zaken essentieel. Aandacht en stimulans op precies het juiste moment is een belangrijk onderdeel van het praktische gedragsmodel. Zonder deze aspecten werken praktische gedragsmodellen gebaseerd op de werking van nudges niet goed. Aandacht werkt in op het menselijke beloningssysteem. De stimulansen hoeven niet altijd in geld uitgedrukt te zijn. Voor mensen blijkt het ook belangrijk zich te conformeren aan sociale normen en het goed of zelfs beter te doen dan een ander. Daarom moeten de daden van burgers gezien en benoemd worden en dient er positief geformuleerde feedback gegeven te worden. Belangrijk is dat de feedback opvallend is en bij de doelgroep in het oog springt. Gepaste aandacht, op de momenten dat het ertoe doet, is hierbij de kern. Belangrijk is dat de gever van feedback dichtbij zichzelf blijft en oprecht interesse toont in de burger. Voorwaarde bij het werken met nudging is dat de juiste kwaliteiten aanwezig zijn bij bestuurders, gemeenteraadsleden en ambtenaren. In de aanloop van het proces valt het te overwegen hiervoor professionele procesbegeleiding in te schakelen.

Essentieel voor het succes van initiatieven in gemeenten is samenwerking bij de opzet en uitvoering van initiatieven en projecten. Zoals gezegd: doeners kunnen het doorgaans niet alleen. En dat willen ze vaak ook niet. Iets samen op poten zetten is praktisch – je kunt niet alles zelf, maak vooral ook gebruik van de expertise van anderen, ook professionals.

Bij het ontwikkelen van effectief duurzaamheidsbeleid gaat het om twee onderdelen: beleid en uitvoering. Hiervoor zal de gemeentelijke organisatie twee activiteiten moeten ontplooiën. Enerzijds moet zij effectief beleid maken, gericht op de waardemix van de doelgroepen; anderzijds moet zij onderzoeken of de kwaliteiten van het gemeentelijke team passen bij de rol die de gemeente speelt bij de uitvoering van het beleid. De Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) heeft in de evaluatie een aantal concrete verbeteringsuggesties voorgesteld voor de gemeentelijke organisatie met betrekking tot het effectief verhogen van de participatie van burgers in energetische concepten (Brunsting, et al., 2013).

Het belangrijkste advies uit het evaluatierapport is om praktijkgerichte gedragsinstrumenten te ontwikkelen die op mesoniveau inspelen op de diversiteit in leefstijlen van burgers. Daarbij is het nodig dat de beleidsmaker (de gemeente) haar burgers en hun leefwereld moet leren kennen. De gemeente moet de verschillende waarden van de diverse burgersegmenten doorgronden en de irrationele wijze waarop burgers beslissingen nemen onderkennen. Gemeentelijk beleid wint namelijk sterk aan effectiviteit als het hierop inspeelt. Te ontwikkelen modellen moeten er daarom op gericht zijn dat de gemeente de diversiteit aan burgersegmenten goed van elkaar onderscheidt, anders kan zij hier niet goed op inspelen (Brunsting, et al., 2013). Door communicatievormen en nudges te gebruiken die de diverse burgerleefstijlen aanspreken, kan het aandeel participerende burgers verhoogd worden. Bij het in gang zetten van een ontwikkeling wordt dan immers echt van hen uitgegaan. Door burgers te verleiden en te koppelen aan doelen die voor hen relevant zijn, kunnen zij vanaf het begin bij de transitie worden betrokken. De systeemwereld van de gemeente wordt zo verbonden met de leefwereld van de burger. Dit impliceert ook dat er geen eenduidige manier is om met alle burgers te communiceren, omdat zij in verschillende ontwikkelingsfasen verkeren op het vlak van duurzaamheid (zie figuur 5 op blz. 14) .

Het doel van de gemeente is de hoeveelheid burgers die participeert in de energietransitie te verhogen. Om dat doel te bereiken is het nodig alle vijf de burgerleefstijlen zo vroeg mogelijk te betrekken bij het beleid. Daarvoor kan een gemeente in drie rollen opereren: een inspirerende, een verbindende en de rol van keuzearchitect. Deze rollen kunnen als volgt verwoord worden. De gemeente kan inspireren bijvoorbeeld door het goede voorbeeld te geven en samen met burgers een toekomstperspectief ontwikkelen, bijvoorbeeld door gezamenlijk de vorm en inhoud van de duurzame toekomst te bepalen. De gemeente kan verbinden door het samenbrengen van ontwikkelingen, programma's en organisaties. Door de juiste procesarchitectuur op te stellen kan de gemeente een helder overzicht bieden en goede omstandigheden faciliteren. De gemeente kan bijvoorbeeld de energievraagstukken inventariseren die spelen op gemeenteniveau en deze laagdrempelig onder de aandacht brengen bij burgers. Tevens is belangrijk dat de gemeente de mogelijkheden en onmogelijkheden van participeren in energetische concepten eerlijk laat zien. De gemeente moet verbinden door dat duidelijk te maken, het hierdoor makkelijk te maken, aantrekkelijk en rendabel te maken.

In de rol van keuzearchitect kan de gemeente hiermee de burgers helpen hun keuzegedrag te wijzigen. Voorwaarde voor een effectieve aanpak is dat de gemeente het gedrag en de waarden van de verschillende burgergroepen kent. Voor beleidsmakers en ambtenaren betekent dit dat 'communicatie' niet pas in beeld komt als het beleid al gevormd is, maar al vanaf het begin, als het beleid nog ontworpen moet worden.

Een praktisch gedragsmodel kan gebruikt worden om hefbomen en motivaties voor gedragsverandering te identificeren, bijvoorbeeld door een omslagmoment te creëren, de standaardnorm te wijzigen of gerichte feedback te geven. Hierdoor worden burgers verleid de default te verlaten en in actie te komen. De gemeentelijke overheid zal samen met aanbiedende partijen concreet aanbod moeten verbinden aan de wensen, behoeften en mogelijkheden van burgers. Er zal een mix van activiteiten ontplooid moeten worden, zodat burgers nieuwe gedragsopties in overweging kunnen nemen. Het stimuleren van probeergedrag is effectief, zodat burgers zelf kunnen ervaren waardoor een andere houding kan worden aangeleerd. Met burgers communiceren en samenwerken vergt ook kwaliteiten op een ander vlak dan alleen op het gebied van de interne gemeentelijke organisatie. Zoals eerder geconstateerd vraagt ruimte geven aan de vitale samenleving om sensitiviteit. In de rolkeuze dient de overheid voortdurend te differentiëren naar de verschillende burgerleefstijlen. Bovendien moet de gemeente eerst nagaan of de gemeentelijke organisatie in staat is deze sensitievere roluitoefening uit te oefenen. Ook moeten de ambtenaren ondersteund worden om hun nieuwe rol te kunnen invullen.

5.7 Transitie-model - bouwstenen 3 en 4

In dit hoofdstuk is aan de orde gekomen dat de effectiviteit van het beleid vergroot wordt als de overheid de diverse burgergroepen aanspreekt op de manier die het beste bij iedere groep past. Voor een breed bereik moet een waardenmix centraal staan die in de bouwsteen 1 en 2 is uitgewerkt. Om effectiever beleid mogelijk te maken, worden op basis van dit hoofdstuk de volgende twee bouwstenen uitgewerkt voor het Transitie-model.

Bouwsteen 3 over de gemeentelijke organisatie betreft twee onderdelen: 'kwaliteit en beleid'.

Bij onderdeel 'kwaliteit' gaat het om het ontwikkelen van de inspirerende en de verbindende rollen van de gemeente. Vooral voor de gewenste kwaliteiten en capaciteiten van het gemeentelijke team. Dit is mede van belang om vanuit die rollen de burgers zo vroeg mogelijk te betrekken bij het opstellen van het duurzame beleid. Het omvat items als het ontwikkelen van een toekomstperspectief op burgerparticipatie, het samenbrengen van programma's en organisaties en een helder overzicht te bieden. Vanuit de rol als keuzearchitect is het op die manier mogelijk de burgers te stimuleren hun keuzegedrag te wijzigen en zo ruimte te geven aan de vitale samenleving. Dit is gebaseerd op het onderzoek zoals beschreven in paragraaf 5.1

Bij onderdeel 'beleid' gaat het om het integreren van nudges in het beleid. Dit kan door duurzaamheidsbeleid te koppelen aan de duurzaamheidswaarden van de verschillende burgergroepen en door meerdere hefbomen en prikkels te ontwikkelen die aansluiten bij decentrale initiatieven. Dit is gebaseerd op het onderzoek zoals beschreven in paragraaf 5.3, 5.5 en 5.6. Bouwsteen 3 en het gebruik van de bijbehorende tabellen 3a en 3b is opgenomen in Bijlage II.

Bouwsteen 4 gaat over het maken van een communicatieplan en 'tone of voice afstemmen'. Het is een uitwerking van de planvorming die bij bouwsteen 3 ontwikkeld is en biedt hulpmiddelen door een bundeling van de effectiefste manieren om de geschiktste communicatievormen en benaderingswijzen aan te reiken voor de diverse burgergroepen om op die manier drempels weg te nemen. Dit is gebaseerd op het onderzoek zoals beschreven in paragraaf 5.4. Bouwsteen 4 en het gebruik van de bijbehorende tabellen 4a, 4b en 4c is opgenomen in Bijlage II.

6 Energetische opgaven

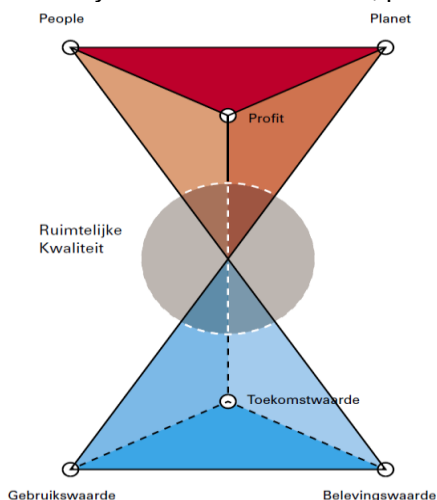
Duurzame ontwikkeling op gemeenteniveau is urgent: volgens de Klimaatagenda zijn er lokaal belangrijke milieudoelstellingen te behalen. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal op welke wijze hieraan vorm gegeven kan worden. Dit onderdeel van het onderzoek is praktisch, het resulteert in de energetische opgaven waarin burgers op gemeenteniveau kunnen participeren in de energietransitie.

Algemene omschrijving van ruimtelijke kwaliteit in een duurzame gebiedsontwikkeling

Om het begrip duurzaamheid te definiëren wordt vaak de Triple P-benadering gebruikt: people, planet en profit. Deze benadering is door Elkington opgesteld in 1998. People staat voor de sociaal-culturele dimensie, planet geeft de ecologische dimensie aan en profit vertegenwoordigt de economische dimensie. Bij de Triple P-benadering gaat erom alle dimensies te verbinden; er moet sprake zijn van een win-win-winsituatie. Er is dan sprake van een hoge ruimtelijke kwaliteit. Het begrip ruimtelijke kwaliteit komt ook in een andere definitie terug, daarbij zijn drie andere aspecten van belang: de gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde. Belevingswaarde is de subjectieve 'duurzame' of 'ecologische' beleving van de ruimte in het heden. Gebruikswaarde is de belevingswaarde in het 'hier en nu', dat wil zeggen het functionele gebruik, de verdeling en de bereikbaarheid van ruimte. Toekomstwaarde staat voor 'later'. Binnen duurzame gebiedsontwikkeling komen de maatschappelijke en de ruimtelijke component samen en wordt een hoge ruimtelijke kwaliteit beoogd (Werksma, 2002). Een duurzame gebiedsontwikkeling gericht op ruimtelijke kwaliteit, is schematisch weergegeven in figuur 12.

Figuur 12: Ruimtelijke kwaliteit in duurzame gebiedsontwikkeling

Bron: Puylaert & Werksma 2011, p. 7

6.1 Doelstellingen EU en Nederland: energieverbruik, -opwekking en -vermindering

Na de algemene omschrijving van duurzame gebiedsontwikkeling wordt in deze paragraaf ingezoomd op het onderdeel 'energie'. De Trias Energetica is een driestappenstrategie om tot een energiezuiniger situatie te komen, zowel op gebouw- als op gebiedsniveau. De Trias Energetica werd in 1979 ontwikkeld door de studiegroep Stadsontwerp en Milieu (SOM) aan de TU Delft onder leiding van Kees Duijvestein. In 1996 heeft de Nederlandse Onderneming voor Energie en Milieu (Novem) de driestappenstrategie op internationaal niveau geïntroduceerd. De stappen bestaan uit het beperken van het energieverbruik door verspilling tegen te gaan, het maximaal benutten van energie uit duurzame bronnen, zoals wind-, water-, en zonne-energie, en het zo efficiënt mogelijk gebruiken van restwarmte. Pas daarna mag er gebruikgemaakt worden van fossiele brandstoffen om in de resterende energiebehoefte te voorzien. Uit een artikel van het Ministerie van Buitenlandse zaken op Europa NU blijkt dat de Trias Energetica ten grondslag ligt aan de doelstellingen die de Europese Commissie heeft geformuleerd met betrekking tot duurzaamheid. De Europese Unie spant zich zowel op Europees als mondiaal niveau in om klimaatverandering tegen te gaan. Dat gebeurt onder meer door haar inbreng bij internationale klimaatoppen, waar afspraken gemaakt zijn om de gemiddelde, wereldwijde temperatuurstijging te beperken tot maximaal 2°C, vergeleken met het niveau van vóór de opkomst van de industrie. De uitstoot van CO₂ draagt in belangrijke mate bij aan klimaatverandering. CO₂ komt vrij bij de verbranding van fossiele brandstoffen, zoals aardolie, kolen en aardgas, en wordt dus voor een groot deel veroorzaakt door menselijk handelen. Het gebruiken van alternatieve bronnen van energie, zoals biobrandstoffen, waterstof-, atoom-, zonne- en windenergie is belangrijk om de uitstoot van CO₂ terug te dringen.

Europees klimaat- en energiepakket: de 20-20-20-doelstelling

De regeringsleiders van de EU-lidstaten hebben afspraken gemaakt om de CO₂-uitstoot te verlagen. Hiertoe zijn verschillende initiatieven genomen, waaronder de 20-20-20-doelstelling. In 2008 stemde het Europees Parlement met een ruime meerderheid in met dit pakket. Het bevat regelgeving op het gebied van klimaat en energie, waardoor in de doelstellingen in 2020 moeten zijn gehaald. Het pakket werd in 2013 van kracht en herzielt de handel in emissierechten, met onder andere nieuwe regels voor minder CO₂-uitstoot. In iedere lidstaat dienen doelstellingen opgesteld te worden om de uitstoot van broeikasgassen te beperken en moeten er nieuwe regels komen die de opvang en opslag van CO₂ bevorderen. Om CO₂-emissies wereldwijd terug te dringen en de Europese doelstellingen te halen, moet volgens de EU ook gebruik worden gemaakt van de opvang en opslag van CO₂ (carbon capture and storage oftewel CCS). Met dit proces wordt CO₂ opgevangen, via buizen vervoerd en diep onder de grond opgeslagen. Dit betekent dat de CO₂ voor onbeperkte duur opgeslagen is en daardoor niet bijdraagt aan de klimaatverandering. Ten slotte moet de totale energieconsumptie in de EU voor 20 procent uit hernieuwbare energie gaan bestaan, waarbij er per lidstaat maximale doelstellingen bepaald zullen worden.

Doelstellingen voor Nederland

Bij het vaststellen van de specifieke doelstellingen van het klimaat- en energiepakket per lidstaat is uitgegaan van het principe 'de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten'. Uit een artikel op Europa NU van het Ministerie voor Buitenlandse Zaken blijkt dat voor Nederland de doelstellingen neer komen op een reductie van 15 procent van de uitstoot van broeikasgassen en een toename in het gebruik van hernieuwbare energie tot 14 procent van het totale energieverbruik. Op 19 september 2015 zijn deze getallen bijgesteld door Europa. De milieuministers van de 28 lidstaten hebben afgesproken zich in te zetten voor 40% minder CO₂ in 2030 (vergeleken met 1990) en 50 procent minder in 2050. De voortgang hiervan zal elke vijf jaar worden gecontroleerd. Zo blijkt dat Nederland tot nu toe achter loopt op de doelstellingen om binnen de gestelde termijn tot duurzame energieopwekking te komen. Daarom heeft de Europese commissaris voor Energie, Maros Sefcovic, in 2015 nader onderzoek aangekondigd om na te gaan hoe Nederland van 2015 tot 2020 van 5% naar 14% duurzame energieopwekking kan komen. Dit toont de noodzaak aan om snel tot substantieel grotere inspanning op deze vlakken te komen.

6.2 Energiebeleid in Nederland

Elke lidstaat van de Europese Unie heeft de plicht zijn eigen beleid af te stemmen op wat in de EU is afgesproken. In Nederland hebben op 6 september 2013 ruim veertig organisaties, waaronder de overheid, werkgevers, vakbeweging, natuur- en milieuorganisaties, andere maatschappelijke organisaties en financiële instellingen, zich verbonden aan het Energieakkoord Duurzame Groei. Kern van het Energieakkoord zijn breed gedragen afspraken over energiebesparing, schone technologie en klimaatbeleid. Uitvoering van de afspraken moet resulteren in betaalbare en schone energievoorziening, werkgelegenheid en kansen voor Nederland in schone technologiemarkten. In het Energieakkoord zijn tien beleidsdoelen (pijlers) opgenomen, waar de rijksoverheid zich op wil richten. najaar 2016 worden de doelen van het Energieakkoord geëvalueerd door het PBL (Plan Bureau voor de Leefbaarheid), ECN (Energie Centrum Nederland) en EIB (Economisch Instituut voor de Bouw). Om de pijlers concreet invulling te geven wordt door het Ministerie van Infrastructuur & Milieu ongeveer iedere vier jaar een nieuwe Klimaatagenda opgesteld. Momenteel is de Klimaatagenda 2011-2014 van kracht (Elzenga et al., 2013), hierin zijn concrete actieplannen geformuleerd op verschillende gebieden:

1. Energiebesparing via actiever handhaven op de Wet Milieubeheer door gemeenten
2. Routekaarten ontwikkelen naar de klimaatneutrale stad en regio
3. Klimaatfondsen instellen, bijvoorbeeld greendeals tussen provincies en/of bedrijven en de rijksoverheid
4. Ernaar streven om in 2020 tien klimaatneutrale steden te hebben
5. Energiefabrieken maken van rioolzuiveringen en waterkrachtcentrales maken van sluizen
6. Energieparagraaf opnemen in structuurvisies en bestemmingsplannen, in het kader van de Wet op de Ruimtelijke Ordening (Wro)
7. Aansluitplicht op warmtenetten opnemen in Bouwbesluit (uitwerkingsbesluit van de Woningwet).

Energieneutrale steden en de ontwikkelde routekaarten

Om energiezuinige of zelfs energieneutrale gebieden of steden te realiseren, moet de hoeveelheid duurzaam opgewekte energie drastisch worden verhoogd, zowel op publiek als op privaat terrein. TNO heeft samen met zestien Europese kennisinstituten daartoe een strategie met twee doelen ontwikkeld. Enerzijds is er een smart energy managementsysteem ontwikkeld om de hoeveelheid duurzame energie die in een gebied kan worden opgeslagen te maximaliseren. Daarvoor is een aantal zaken van belang, namelijk het afstemmen van vraag en aanbod en de mogelijkheid tot het tijdelijk opslaan van overtollige duurzame energie. Anderzijds is er een routekaart ontwikkeld voor gemeenten en overige initiatiefnemers die energiezuinige of energieneutrale gebieden willen opzetten. In oktober 2014 is de routekaart 'Gebieden Energie Neutraal' (GEN) opgeleverd, die

gratis en vrij gebruikt kan worden om praktisch invulling te geven aan het energieneutraal maken van gebieden. De routekaart is ontwikkeld door bedrijven die voorop lopen in de ontwikkeling van duurzame technieken, TNO en de overheid, die hierin vijf miljoen euro heeft geïnvesteerd (Idema & Koning, 2014). Er zijn nog meer routekaarten ontwikkeld, zoals de 'Transitie in energie en proces voor energieneutrale gebiedsontwikkeling', een initiatief van ECN, TNO, Erasmus Universiteit (DRIFT), TU Delft en Hogeschool Zuyd. Deze routekaart is gebaseerd op ervaringen uit het project 'Transitie in energie en proces voor duurzame gebiedsontwikkeling' (Agentschap.NL, 2014).

Omgeving en beweging: 'de kunst van verbinden'

Er zijn dus verschillende routekaarten ontwikkeld en beschikbaar gemaakt om te komen tot energieneutrale gebiedsontwikkeling. Veel staat of valt echter bij het onderdeel 'omgeving en beweging'. Dit onderdeel loopt gedurende het hele proces van elke routekaart door. Elke gebiedsontwikkeling is uniek en heeft zijn eigen belangen, milieuaspecten en sociale en economische waarden. Dit vergt precisie om de juiste verbindingen te leggen tussen de belangen van de overheid, bedrijven en burgers; daarvoor is een innovatieve aanpak nodig. Puylaert & Werksma (2011) adviseren dit te doen volgens de 'kunst van het verbinden'. Het gaat er daarbij om belangen te fuseren, dat wil zeggen het met elkaar verbinden van de belangen van verschillende groepen uit het publieke domein - de overheid, het bedrijfsleven en de burgers. Daardoor ontstaan meer kansen om ruimtelijke kwaliteit en duurzaamheid te realiseren dan wanneer iedereen uitsluitend op zijn/haar eigen belangen is gericht. Net zo belangrijk is het creëren van identiteit en draagvlak door de kwaliteiten van alle partijen met elkaar te verbinden en deze op elkaar af te stemmen. Daarvoor moet voor iedere locatie en gebied een specifieke aanpak worden ontwikkeld, aldus Puylaert & Werksma (2011). Dat geeft binding en is daarom een belangrijke voorwaarde voor verantwoordelijk duurzaam gedrag. Ook wordt de eigen inbreng van alle partijen herkenbaar.

Maar het allerbelangrijkste lijkt toch wel te zijn de droom en de realiteit met elkaar te verbinden in ambitie en realisatie. Dat kan door de beleidsvisie van de gemeente op duurzaam gebied praktisch uitvoerbaar te maken door deze te toetsen aan de mogelijkheden van de uitvoerende partijen, zoals bedrijven, maar ook van burgers. Grote ambities zijn mooi, maar alleen als deze gerealiseerd worden. Een ontwikkeling zal langer mee moeten gaan dan dit moment; de plannen moeten voor langere tijd bruikbaar zijn. Om ontwikkeling effectief en duurzaam tot stand te brengen, is een ingrijpende verandering nodig. Heel lang is het streven naar duurzaamheid gezien als een opgave van individuele organisaties. In het afgelopen decennium is echter gebleken dat dit leidt tot veel te beperkte resultaten. In het licht van die ervaringen verschuift de aandacht van een 'organisatiecentrisch perspectief' naar een 'tussen organisaties'-perspectief. Of beter nog: een 'tussen partijen'-perspectief, waarbij partijen samen een perspectief op duurzaamheid ontwikkelen dat ook praktisch uitvoerbaar is. Die transitie is voor gevestigde partijen nog wel even wennen. Zoals uiteengezet in paragraaf 5.1 vraagt het namelijk om een grondig herzien van rollen en taken. Men moet nu denken in termen van netwerken en regie en niet meer vanuit een beleid van controle en management (Jonker & Witte, 2014).

6.3 Krachtenveld in Nederland

Momenteel loopt er in Nederland een aantal trajecten die voortkomen uit de Klimaatagenda (zie par. 6.2). Bij de warmteplannen werken gemeenten en provincies bijvoorbeeld samen aan de doelen die gesteld zijn in de Warmtebrief van 2 april 2015 van minister Kamp van Economische Zaken (EZ). Vanaf 2018 zal de Omgevingswet van kracht zijn, waarin de omgevingsvisie van Rijk en provincies omtrent energie integraal meegenomen moet worden. Daarnaast heeft het ministerie van EZ de eerste aanzet voor een nieuw energiebeleid verwoord in het 'Energierapport Transitie naar duurzaam', dat in januari 2016 is gepresenteerd. Het rapport is opgesteld naar aanleiding van de afspraken die gemaakt zijn in EU-verband op 19 december 2015. Het 'Energierapport Transitie naar duurzaam' geeft een integrale visie op de toekomstige energievoorziening in Nederland. Burgers, bedrijven, overheden en maatschappelijke organisaties worden uitgenodigd deel te nemen aan de Energiedialoog. De dialoog is gericht op bewustwording en zal de essentiële inbreng vormen voor de beleidsagenda, die tegelijkertijd met de evaluatie van het Energieakkoord in het najaar van 2016 door het kabinet uitgebracht wordt (Ministerie van EZ, 2016).

In opdracht van het ministerie van EZ heeft de VNG in samenwerking met haar partners Interprovinciaal Overleg (IPO) en de Unie van Waterschappen (UvW) op 18 januari 2016 een concept Regionale Energiestrategie gepresenteerd, met als doel om op regionaal niveau de energietransitie vorm te geven en deze te versnellen. Minister Kamp zet in op een gebiedsgericht proces om samen met overheden, bedrijfsleven en bewoners in een regio tot ruimtelijk relevante besluitvormingstrajecten te komen. Hierbij hanteert hij een 'tussen partijen'-perspectief, waarbij betrokken partijen samen een perspectief op duurzaamheid ontwikkelen. Hoofddoel daarbij is uiteindelijk een volledig duurzame energievoorziening in alle regio's van Nederland. In maart 2016 worden er in vijf regio's pilots gestart om deze intensieve en vernieuwende werkwijze te toetsen en barrières waar mogelijk aan te pakken. Vervolgens wordt in overleg met de rijksoverheid de werkwijze zo nodig aangepast om het programma in het hele land uit te rollen. Dan kunnen alle regio's gebruikmaken van de opgedane kennis en ervaringen en van goed ontwikkelde en

beproefde instrumenten (Bosman & Merx, 2016). Zoals sinds januari 2013 brengen provincies, gemeenten en waterschappen in Nederland een aantal uitvoerende taken onder in 28 Regionale Uitvoeringsdiensten (RUD's). De regie bij het uitrollen van de Regionale Energiestrategie loopt ook via de RUD's.

6.4 Duurzame en energetische concepten waarin burgers kunnen participeren

Om de gestelde beleidsdoelen voor Nederland te realiseren is het ook wenselijk om energiebesparing en CO₂-reductie binnen huishoudens te versnellen. Huishoudens hebben verschillende mogelijkheden om hun energiegebruik aan te passen. Er kunnen bijvoorbeeld bouwkundige maatregelen uitgevoerd worden om woningen energiezuiniger te maken. Een andere mogelijkheid is apparatuur te installeren gericht op hernieuwbare energie of zuinige elektrische apparaten te kopen. Ook kan men maatregelen te nemen voor het zuinig gebruiken van de woning, verwarming en apparaten. Het gaat zowel om opties die een bewuste beslissing vergen als om routinematige gedragsveranderingen. De Nationale Denktank heeft in 2009 berekend dat de invloed van voortdurende gedragsverandering van burgers tot een elektriciteitsbesparing kan leiden van 15%.

De systeemwereld van de overheid kent sectorale beleidsgrenzen, waardoor duurzaamheid bij verschillende ministeries ondergebracht is. Duurzaamheid wordt door de overheid in vier categorieën onderscheiden: afval en recycling, (voedsel)consumptie, transport en energie. Zoals in paragraaf 4.4 is omschreven blijkt uit wetenschappelijk onderzoek dat de burger niet in afgescheiden vakjes denkt, maar duurzaamheid als één geheel ervaart (Brunsting, et al., 2013). Gedrag binnen de ene categorie staat voor de burger niet los van gedrag binnen een andere (Drijver & Wijnand, 2013). Dat wil zeggen dat energetische opgaven niet op zichzelf benaderd kunnen worden, maar in een breder verband gezien moeten worden.

Deze paragraaf bespreekt in welke energetische opgaven burgers kunnen participeren. In opdracht van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) is in 2013 een thematische vergelijking uitgevoerd naar de effectiviteit van beleid voor duurzaam gedrag (zie ook par. 5.5. en 5.6). Er is dus een evaluatie beschikbaar waaruit lering kan worden getrokken ten aanzien van de effectiviteit van een aantal gangbare energiemaatregelen waarin burgers kunnen participeren. Er komen acht verschillende energieconcepten naar voren, die reële mogelijkheden bieden voor burgerparticipatie. Het evaluatierapport geeft per concept duidelijk aan op welke wijze wordt ingespeeld op gedragsmomenten en welke verbeteringsmogelijkheden er zijn om dit makkelijker, duidelijker, aantrekkelijker en laagdrempeliger te gaan doen. Hiermee kan de waardepropositie door gemeenten en bedrijven adequater afgestemd worden op de diverse burgergroepen.

Bestaande woningen energiezuiniger maken

Het Rijk heeft met organisaties in de bouw- en woningsector afgesproken om elk jaar minstens 300.000 bestaande gebouwen energiezuiniger te maken. Dit is in 2012 vastgelegd in het convenant 'Meer met minder', dat ondertekend is door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Energie Nederland, Uneto-VNI en Bouwend Nederland. Het stimuleren van energiebesparende maatregelen voor particulieren is complex en vraagt om een gecoördineerde aanpak. Zowel op technisch, financieel en organisatorisch vlak moeten daarbij veel barrières worden overwonnen. Tot nu toe is het programma 'Meer met minder' de meest ingrijpende poging om deze elementen te verenigen. Centraal in 'Meer met minder' staat het ondersteunen van woning- en gebouw-eigenaren bij het zo eenvoudig mogelijk en zonder hogere maandlasten besparen van energie. Goede voorlichting en advisering door een 'één-loketbenadering' worden als beste middelen gezien. 'Meer met minder' richt zich op technieken in de bestaande bouw en heeft een kleinschalige aanpak, gericht op individuele huishoudens.

Uit evaluatiestudies van het RLI bleek dat 'Meer met minder' zich vooral richt op de aanbodkant en de vraag naar energiebesparingsmaatregelen te weinig stimuleert. De rijksoverheid heeft daarom diverse programma's opgesteld om ook de vraagkant beter te stimuleren, zoals de 'Energiesprong'. Hierbij werken gemeenten en bedrijven in diverse projecten samen om minstens 23.500 woningen per jaar energiezuiniger te maken, waarbij de leiding bij de bedrijven ligt. Zij hebben de opdracht om aantrekkelijke 'proposities' te vinden voor de grootschalige implementatie van energiebesparende maatregelen. Met 'propositie' wordt de bundel van diensten en producten bedoeld die waarde creëert voor en aansluit bij de behoefte van eigenaren (inclusief verhuurders) van woningen. Om de activiteiten en het kennisdelen tussen bedrijfsconsortia te faciliteren zijn projectteams en werkgroepen opgericht door het ministerie van Binnenlandse Zaken en AgentschapNL, een uitvoeringsinstantie van het Ministerie van Economische Zaken. AgentschapNL verzorgt de financiën, monitoring, marketing, kwaliteitsborging en communicatie rondom de 'Energiesprong' (Brunsting, et al., 2013).

Verbetersuggesties van RLI zijn onder andere: de focus leggen op verbetering van het wooncomfort, zeer duidelijk zijn over de keuzes die burgers kunnen maken en wat de invloed hiervan is, ludieke reclamevormen gebruiken en prijsvoordeeltjes benadrukken en beter aansluiten op de wensen per specifieke buurt of wijk. In bouwsteen 6 van het Transitieplan komen de voorstellen voor verbetering van de waardeproposities per energieconcept uitgebreid aan bod.

Energielabels

Nederland kent sinds 1999 een energieprestatieadvies (EPA) het is een advies van een gecertificeerd adviseur over efficiënter energiegebruik in een woning. Het EPA advies wordt ook wel het 'energielabel' genoemd. Binnen Europa was Nederland indertijd, samen met Denemarken, een voorloper. Het EPA en het Deense systeem dienden dan ook als voorbeeld voor de EU-richtlijn. Nederlandse eigenaren van gebouwen konden tegen vergoeding een EPA-advies aanvragen, maar dit was niet verplicht; bij het Deense systeem was dit wel het geval. Vanuit de EU is er geen vast format voorgeschreven voor het energielabel voor woningen. Het EPA was gekoppeld aan de Energiepremieregeling (EPR): men kreeg subsidie op energiezuinige maatregelen, mits men het EPA kon overleggen. De EPR was onverwacht succesvol. Bij de afschaffing in 2003 was er circa 99 miljoen euro meer aangevraagd dan vooraf geschat. Dit kwam met name doordat MEP-subsidies (Milieukwaliteit van de Elektriciteitsproductie) konden worden gestapeld met de EPR. De MEP-subsidie werd verleend aan elektriciteitsproducenten die wind-, zon- en waterkracht en biomassa produceerden (Brunsting, et al., 2013).

Verbetersuggesties van RLI zijn onder andere: aankoop van een woning en verhuizing veroorzaken een moment waarop burgers gedwongen zijn een aantal ingesloten patronen bewust af te wegen. Momenteel zijn de kosten voor een Energielabel voor rekening van de verkopende partij, terwijl deze weinig baat heeft bij het label als activerende prikkel. Duidelijke informatie over de positieve bijdrage van een gunstig label aan de verkoopprijs van een woning kan een woningverbetering stimuleren.

Hernieuwbare energie

Het (laten) installeren van zonnepanelen heeft de afgelopen anderhalf tot twee jaar een enorme vlucht genomen. Dit succes kan verklaard worden door een combinatie van een aantal factoren: een sterke kostendaling van de zonnepanelen, de salderingsregeling (de btw-af trek voor hernieuwbare energie die mogelijk is via de Belastingdienst) en promotieactiviteiten van NGO's. Zij hebben een belangrijke rol gespeeld bij de explosieve groei in geïnstalleerde zonnepanelen. Toen de prijzen van zonnepanelen sterk aan het dalen waren, heeft Stichting Urgenda bijvoorbeeld het project 'Wij Willen Zon' gelanceerd. Samen met de salderingsregeling van de overheid betekende dit dat PV-panelen (elektriciteitsopwekkende panelen) zich binnen zes tot tien jaar terugverdienden, zonder subsidie. Het feit dat 'Wij Willen Zon' liet zien dat zonnepanelen ook zonder subsidie rendabel waren, betekende een doorbraak in de markt. Vanaf dat moment specialiseerden vele bedrijven zich in zonnestroomprojecten. Naast Urgenda heeft ook de Stichting Natuur en Milieu haar eigen grootschalige stimuleringsproject, 'Zon Zoekt Dak' (Brunsting, et al., 2013).

Zonnepanelen spelen heel sterk in op de sociale norm, het speelt in op een gevoel van onafhankelijk zijn, het zien hoe de meter terug loopt is 'opwindend en innovatief' en dat spreekt meerdere burgergroepen aan. Duidelijk en laagdrempelig informeren over de financiële voordelen en snelle terugverdientijd trekt meer burgers aan om mee te doen aan deze positieve trend. Zo wordt 'duurzaam zijn trendy'.

Energie opwekken en beheren in coöperaties

De explosieve groei die we zien bij het installeren van zonnepanelen lijkt voorlopig niet te stoppen. Doordat PV-panelen goed zichtbaar zijn, hebben huishoudens die PV-panelen hebben geïnstalleerd een sterke invloed op burens, vrienden en anderen binnen hun sociale netwerk. De overheid kan ervoor zorgen dat de mogelijkheid voor gemakkelijk salderen uitgebreid wordt naar duurzame energiecoöperaties. Tot nu toe lopen veel plannen van energiecoöperaties spaak omdat de regels te streng zijn. De postcoderoosregeling, die als stimulerende fiscale regeling bedoeld was, werkt niet naar wens en heeft te weinig rendement. Desondanks is er sprake van een enorme opgang van energiecoöperaties in de Nederlandse samenleving (Bosma & Jong, 2014).

Volgens de voormalig SER voorzitter Wijffels heeft de revival van de coöperatie na een periode van schaalvergroting en zelfverrijking te maken met de hang van burgers naar de 'menselijke maat' en naar lokale en onderlinge verbondenheid. De coöperatie waarbij winst geen doel is maar een middel lijkt het antwoord te zijn op de globalisering en graaicultuur (Bosma & Jong, 2014). Deze visie valt samen met de waarden van een aantal burgergroepen.

Zuiniger goederen en diensten delen: de deeleconomie

De deeleconomie (ook wel collaborative consumption genoemd) is een socio-economisch systeem waarin delen en collectief consumeren centraal staan. De deeleconomie is zeer populair: bijna dagelijks ontstaan nieuwe platformen waar de mogelijkheid geboden wordt om allerlei zaken te delen. Het gaat om de gezamenlijke creatie, productie, distributie, handel en consumptie van goederen en diensten. Informatietechnologie is vaak de katalysator die individuele burgers, bedrijven, verenigingen en overheden van informatie voorziet die het delen en hergebruik van overcapaciteit mogelijk maakt.

Deeleconomie speelt in op de duurzaamheidswaarden van bepaalde burgergroepen die moeilijker te bereiken zijn voor een gemeente. Duidelijker benoemen en van een behoefte en vragen om nieuwe initiatieven op het vlak van de deeleconomie kan met name de jongere burgers betrekken bij duurzaamheid. Zij herkennen de principes van 'over en weer diensten' en delen van goederen. Handig gebruik maken van hun expertise op een voor hen aantrekkelijke manier, bijvoorbeeld door een wedstrijd te organiseren is een aanbeveling. Op die wijze kunnen gemeentepplatformen laagdrempelig door burgers zelf ontwikkelend en beheerd worden.

Zuiniger gebruik: energiecoaches

Met een prijsvraag getiteld 'De knop om' heeft AgentschapNL gemeenten opgeroepen om met plannen te komen voor energiebesparende projecten. In dat kader is in onder andere het Limburgse Reuver in 2013 een initiatief opgestart: het werken met energiecoaches. Dit zijn vrijwilligers die getraind zijn in het geven van informatie en advies omtrent energie. Het zijn de eerste aanspreekpunten voor de buurt als het om energiebesparing gaat. Op een cursus van de gemeente, leren de energiecoaches hoe zij mensen thuis praktische tips kunnen geven. Zij moeten bijvoorbeeld over de aanschaf van zonnepanelen of energiezuinige apparatuur kunnen adviseren. Wethouder Verlijdsdonk van Reuver: "Deze energiecoaches hebben vaak een technische achtergrond, maar bij ons draait het niet in de eerste plaats om de techniek. Het is ons in feite om iets heel anders te doen: je wilt mensen ertoe aanzetten om hun gedrag te veranderen, ze leren om bewuster om te gaan met energie. Zoiets bespreek je het liefst met iemand die heel laagdrempelig contacten kan leggen. We werken daarom bewust met vrijwilligers die de buurt goed kennen" (Veldhuis, 2013, p. 2).

Uit onderzoek van Motivaction en RLI blijkt dat het beter is te spreken over kostenbesparing en comfortverhoging, dat spreekt burgers meer aan dan associaties met energie. Hierbij kan aangetekend worden dat de benaming energiecoaches in dat kader ook bijstelling behoeft.

Participeren in zonnevelden

De groeiende belangstelling voor zonnepanelen kan nog verder uitgebreid worden door de interesse van participeren en lokale initiatiefnemers te koppelen aan de miljoenen vierkante meters dakvlak op bedrijven, sportkantines, scholen en andere (semi-)publieke gebouwen. Sinds mei 2015 kan op de website www.solargreenpoint.nl een project in de buurt gezocht worden. Een vergelijkbaar project is www.zonopnederland.nl, een initiatief van een energieleverancier (De Volkskrant, 18 april 2015).

Door aan te sluiten op decentrale initiatieven kan een gemeente samenwerking met bedrijventerreinen zoeken om de energie coöperatie of 'huur een dak in je eigen postcodegebied' te bevorderen. Ook kunnen de daken van de publieke gebouwen als gemeentehuis, openbare basisscholen en buurthuizen kunnen voorzien worden van zonnepanelen.

Klimaatstraatfeesten

Het idee van het 'HIER Klimaatstraatfeest' is heel simpel: straten verdienen klimaatpunten door met zoveel mogelijk burens in de straat energie te besparen. De straat met de meeste klimaatpunten wint. Het HIER Klimaatstraatfeest speelt op een ludieke manier in op spelelementen die bepaalde leefstijlen sterk aanspreken. Het eerste Klimaatstraatfeest is in 2014-2015 gehouden. Het HIER Klimaatstraatfeest is een initiatief van HIER klimaatbureau een landelijk initiatief, onder andere gemeenten subsidiëren de klimaatstraatprijzen.

Soortgelijke initiatieven zouden ook in gemeenten zelf ontwikkeld kunnen worden. Door een relatief geringe financiële prikkel van een gemeente kan duurzaamheid breder en middels een spelelement in beeld gebracht worden.

6.5 Samen met burgers streven naar het energieneutraal maken van een stad

De gedegen voorbereiding in de gemeentelijke organisatie zoals die is weergegeven in paragraaf 5.6 wordt afgestemd en besproken samen met de bedrijven waarbij het communicatieplan uit bouwsteen 4 de leidraad is. Samen met het geven van het goede voorbeeld en de regierol nemen als gemeente wordt een doordachte route ontworpen. Deze wordt afgestemd op de waardepropositie volgend uit de waarde mix van de burgergroepen zoals aangegeven in paragraaf 6.4. Daarbij kan de gemeente energetische concepten aanreiken die passen bij de duurzaamheidswaarden van de vijf verschillende duurzame burgerleefstijlen. De gemeente kan samen met het bedrijfsleven en NGO's de energievraagstukken waarin burgers kunnen participeren duidelijk maken en participatie daarin makkelijk, laagdrempelig en aantrekkelijk maken.

Ruimte geven aan een vitale samenleving is geen top-down proces. Een duurzame stadsontwikkeling moet je samen met burgers doen. Daarvoor is een veelzijdig instrumentarium nodig, met diverse hefboomen die elkaar versterken. Een instrumentarium dat voor elke duurzame burgergroep op maat is gemaakt. Voor omvangrijke en langlopende projecten, zoals het energieneutraal maken van een stad, is het van groot belang dat er een

behoorlijke mate van maatschappelijke druk aanwezig is om een initiatief op te starten en aan de gang te houden. Er moet een 'sense of urgency' aanwezig zijn dat zaken structureel moeten veranderen, zoals een breed gedeeld gevoel dat duurzaam en energiebewust gedrag nu echt een must is. Om ervoor te zorgen dat alle betrokkenen ook echt de urgentie van de situatie voelen, kan een latent aanwezige urgentie regelmatig opnieuw 'geconstrueerd' worden (Nicis, 2010). Scherp verwoorden wat er aan de hand is en waarom het zo belangrijk is kan vaak helpen (Brunsting, et al., 2013). Om mensen te motiveren en te activeren helpt het tevens als er een gedeelde visie is: een verhaal dat duidelijk maakt waarom een initiatief waardevol is en dat betekenis geeft aan het handelen van de participanten. Dat vergroot het draagvlak voor een duurzame ruimtelijke ontwikkeling.

Mogelijkheden om samen met burgers een Duurzame Agenda op te stellen zijn naar voren gekomen. Het gaat daarbij onder andere om: een stadbrede beweging opstarten in een 'burgertop' over duurzaamheid of burgers actief betrekken over de wijze van de besteding van het gemeentebudget, zoals in paragraaf 3.1 omschreven. Ook verbinding creëren en samen opgaan is belangrijk waarbij elke gemeente samen met de diverse burgergroepen, bedrijven en NGO's nieuwe vormen kan verkennen.

6.6 Transitiemodel - bouwstenen 5, 6 en 7

De studie in hoofdstuk 6 geeft een breed pallet van energieconcepten weer waar burgers mee in aanraking kunnen komen. Om het bereik te vergroten van duurzaamheidsbeleid onder de burgers moet duidelijk worden wat de effectieve keuzes zijn die burgers kunnen maken en wat voor invloed die keuzes op hen hebben. De gemeente kan hier een belangrijke rol in spelen (leidend, regie of actief). Dat kan door de beleidsvisie van de gemeente op duurzaam gebied aan de orde te stellen en praktisch uitvoerbaar te maken door deze te toetsen aan de mogelijkheden van de uitvoerende partijen, zoals bedrijven, belanghouders en behoeften van burgers. Duurzame ontwikkeling is geen top-downproces. Burgers zullen eerder geneigd zijn verantwoordelijkheid te nemen wanneer er naar hen wordt geluisterd en wanneer ze actief betrokken worden.

De vijfde bouwsteen gaat over het uitdragen van het gemeentebeleid en 'het goede voorbeeld geven'. Dit door de regierol te nemen, het vertrouwen te wekken en bestendig te laten zien wat de gemeente urgent en belangrijk vindt. Dit is gebaseerd het onderzoek in par. 5.6 en 6.5. Bouwsteen 5 en het gebruik van de bijbehorende tabel 5 is opgenomen in Bijlage II.

De zesde bouwsteen gaat over het 'afstemmen van de waardepropositie' aan de waardemix van leefstijlen onder de burgers. De energieconcepten worden op die manier passend gemaakt aan de duurzaamheidswaarden van de diverse burgergroepen. Hiervan zijn in dit hoofdstuk een aantal voorbeelden gegeven. De zesde bouwsteen geeft aan dat gemeenten en bedrijven samen moeten werken om als het ware meer 'uit één mond te spreken'. Het begrip duurzaamheid is te vaag en onduidelijk voor de meeste burgers. Er is een omslag nodig waarbij partijen de handen ineen moeten slaan en laagdrempelige eenduidigheid moeten scheppen in het aanbieden van energieconcepten die aantrekkelijk zijn voor burgers om aan mee te doen. Dit is gebaseerd het onderzoek in par. 6.3 en 6.4. Bouwsteen 6 en het gebruik van de bijbehorende tabel 6 is opgenomen in Bijlage II.

De zevende bouwsteen betreft het samen met burgers een effectieve Duurzame Agenda opstellen. Dit op een wijze waarop elk van de vijf duurzame burgergroepen getriggerd wordt aan te haken bij de energietransitie in hun gemeente. Dit is gebaseerd op het onderzoek in par. 3.1, 4.4, 5.1, 5.6 en 6.5. Bouwsteen 7 en het gebruik van de bijbehorende tabel 7 is opgenomen in Bijlage II.

7 Analyse en synthese

Resume van bevindingen

Om als overheid succesvol te kunnen ingrijpen in het leefpatroon van burgers moeten de communicatie en het beleid zoveel mogelijk aansluiten bij het alledaagse leefpatroon van burgers. Hiervoor dient eerst het gedrag van burgers geanalyseerd te worden, anders is dit gedrag en de onderliggende waarde een te divers en complex fenomeen. Uit de literatuur blijkt dat burgers een integrale kijk hebben op duurzaamheid en milieu. De sectorale beleidsgrenzen die de overheid hanteert op het vlak van duurzaamheid zeggen burgers weinig. Een versnipperde benadering en boodschap komen niet aan bij de burger, daarvoor is duurzaamheid te breed.

Termen als energieneutraal, klimaatneutraal of CO₂-neutraal zijn veelal onbegrijpelijk voor burgers. Overheid, bedrijfsleven en NGO's moeten als het ware uit één mond spreken om verwarring bij de burger weg te nemen rond deze termen.

Bij milieubewustzijn zijn drie aspecten te onderscheiden: kennis, gedrag en houding. Onderzoekers hebben met behulp van die aspecten vijf duurzame burgerleefstijlen voor Nederland gedefinieerd. In het Verenigd Koninkrijk zijn in soortgelijke onderzoeken zeven stijlen onderscheiden. Er is verschil op het vlak van milieubewustzijn tussen deze burgerleefstijlen; dat verschil zou meer onderkend moeten worden om de communicatie op het vlak van duurzaamheid te verbeteren. Op die manier kunnen meer burgers bij duurzaamheid betrokken worden en wordt het draagvlak vergroot. Het gaat hierbij ook over het onderscheid tussen milieudenken en milieudoen, zoals deze uit onderzoek naar de diploma- en doe-democratie al bekend zijn. Dit onderzoek heeft het beeld van de vijf duurzame burgerleefstijlen meerdimensionaal gemaakt, doordat bestaande kennis over de acht sociale klassen in Nederland hiermee gecombineerd is.

Op mesoniveau staan gemeenten dichtbij de leefwereld van burgers; er is meer direct contact. Door gebruik te maken van de reeds bestaande contacten die de burger heeft met bijvoorbeeld woningbouwverenigingen, NGO's of buurtorganisatie en de bekende overlegvormen kan duidelijker en eenvoudiger aangesloten worden bij de differentiatie in de niveaus van milieubewustzijn. Nieuwe vormen van onderzoek, bijvoorbeeld door onderzoeksbureaus als SmartAgent (dat big data koppelt aan burgergroepen) geven inzicht in de samenstelling van groepen met verschillende burgerleefstijlen in gemeenten (op postcodeniveau). Om het duurzaamheidsbeleid per gemeente specifiek in te vullen dient de samenstelling van de vijf duurzame burgerleefstijlen als uitgangspunt genomen te worden. Daarom is in dit onderzoek de omrekening gemaakt van de algemene leefstijlkleuren naar de vijf duurzame burgerleefstijlen. Op die wijze kunnen beleidsinzichten van ministeries specifiek benut worden in gemeenten. Door een adviesorgaan van de overheid in het Verenigd Koninkrijk zijn uitgangspunten gedefinieerd waaraan werkzame gedragsmodellen moeten voldoen. Het is noodzakelijk te vertrekken vanuit de leefwereld van de burgerstijlen, hefbomen te introduceren die passen bij het te stimuleren gedrag, dit makkelijk te maken door haalbare alternatieven te bieden, burgers van het begin af aan te betrekken bij het opstellen van beleid en naar hen te luisteren bij het formuleren van beleid. Voor dit alles dient een goede procesarchitectuur ontwikkeld te worden, samen met bijvoorbeeld brancheorganisaties en bedrijven.

7.1 Analyse van verbanden

Om ontwikkelingen duurzaam tot stand te brengen, is een verandering nodig. Om verandering in organisaties en bij processen te bereiken worden veranderkundige modellen toegepast. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de verandering geïnitieerd wordt door één of meerdere in- of externe stakeholders. Om de werking van een transitie inzichtelijk te maken, worden bij de thematische analyse de principes van een veranderkundig model als analyse-instrument gebruikt om de verbanden tussen burgers, overheid en bedrijven te kunnen duiden. Het streven naar duurzaamheid werd door de overheid tot voor kort gezien als een individuele organisatorische opgave. In het afgelopen decennium is echter gebleken dat dit leidt tot te beperkte resultaten. In het licht van die ervaringen verschuift de aandacht langzaam naar een 'tussen partijen'-perspectief. Met 'partijen' worden burgers, overheid en bedrijven bedoeld. Zoals eerder aangegeven, is die transitie voor overheden soms nog wel even wennen. Dit vraagt namelijk om het herzien van rollen en taken. De rol verschuift naar het denken in termen van netwerken en regie en niet meer van controle en management. Deze transitie is niet alleen een vervolg op wat overheden al doen, maar stimuleert ook wat zij zullen gaan doen.

In het vierballenmodel van Jonker & de Witte worden vier kernvragen centraal gesteld bij het systematisch omgaan met veranderingen. Deze komen successievelijk aan de orde wanneer moet worden beoordeeld hoe een fundamentele verandering tot stand gebracht kan worden, waarbij de belangen van verschillende partijen met elkaar worden verenigd in een innovatieve en integrale aanpak. Vanuit het verschuivende perspectief kan niet enkel de verhouding tussen de burgers en de overheid bekeken worden, de rol en functie die bedrijven vervullen bij het veranderingsproces is evenzeer van belang. De vier vragen uit het model van Jonker & de Witte worden hieronder afzonderlijk behandeld.

Waarom-vraag: wat zijn de factoren die aanleiding zijn om te willen veranderen en welke ambitie hebben welke actoren daarin?

De factoren die aanleiding geven tot de wil om te veranderen bij gemeenten zijn de opeenvolgende maatregelen betreffende duurzaamheid. De belangrijkste zijn de doelstellingen van de EU, het Energieakkoord, de Klimaatagenda 2011-2014 en het recente 'Energierapport, Transitie naar duurzaam', waarin energieneutrale steden als doelstelling zijn opgenomen. De actoren die de wil hebben te veranderen zijn ten eerste gemeenten die de wens uitgesproken hebben binnen een bepaalde termijn (meestal 15 tot 20 jaar) energieneutraal of klimaatneutraal te zijn. Ten tweede hebben ook specifieke bedrijven de wens uitgesproken om energieneutraal te willen opereren. Ten derde zijn er verschillende NGO's die ook eenzelfde wens willen uitdragen of bevorderen. De ambitie daarbij is om mensen en organisaties in beweging te krijgen en burgers in gemeenten te stimuleren om de wens te verwezenlijken.

Wat-vraag: hoe organiseren we duurzaamheid nu, waar zouden we over een bepaalde periode willen staan en wat betekent dat voor de manier van organiseren die daarbij hoort?

Het feitelijk organiseren van duurzaamheid is gebaseerd op een aantal met elkaar samenhangende onderdelen. Uit diverse onderzoeken van adviesorganisaties blijkt dat de overheid haar eigen rollen en instrumenten aan het evalueren en herijken is om het feitelijk organiseren van duurzaamheid beter gestalte te kunnen geven. De manier van organiseren die daarbij hoort heeft betrekking op de beleidsinstrumenten en rolinvulling door de overheid. Bij de rolinvulling zijn drie elementen belangrijk. Ten eerste wil de overheid samen met burgers en bedrijven een duurzaam toekomstperspectief ontwikkelen, door onder andere een energiedialoog te stimuleren. Ten tweede kan de overheid ontwikkelingen, programma's en bedrijven samenbrengen en een helder overzicht daarvan creëren door een goede procesarchitectuur te faciliteren. Ten derde kan de overheid in de rol van keuzearchitect burgers effectief te stimuleren om hun keuzegedrag te wijzigen.

Hoe-vraag: Hoe dient het veranderkundig proces vormgegeven te worden in een situatie waarbij dat proces al aan de gang is?

Bij deze vraag gaat het erom de transitie vorm te geven zodat de gewenste ambitie vervuld kan worden, namelijk mensen en organisaties in beweging krijgen om een energieneutrale stad of energieneutraal gebied te verwezenlijken. Om na te gaan hoe het veranderkundige proces dient te worden vormgegeven zijn verscheidene veranderkundige modellen en praktische gedragsmodellen onderzocht. Er is echter nog nauwelijks wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de vormgeving van de transitie in een situatie waarin de transitie al op mesoniveau, binnen gemeenten, in gang gezet is. Er zijn voorbeelden te vinden van burgeroverleg in steden als Groningen, Amersfoort of Amsterdam. Deze zijn echter nog niet (wetenschappelijk) getoetst op effectiviteit. Uit door de betreffende organisatoren gedane evaluaties blijkt onder andere dat de opkomst beperkt is (9% van de burgers van de geselecteerde postcodes in Amersfoort meldde zich aan) of dat het vaak toch hoogopgeleiden zijn die meedoen aan gespreksfora. Er zijn wel enkele voorbeelden van strategieën die op mesoniveau werken, bijvoorbeeld binnen organisaties, op wijkniveau of in de dienstensector.

Zoals eerder geconcludeerd lijken drie modellen het meest in aanmerking te komen om op mesoniveau in te zetten: het 'Stappenplan duurzaamheidsaanpak' van Motivaction, het 'Sustainability Framework Strategy' uit het Verenigd Koninkrijk, en het 'Vijfhefbomenmodel' van Unilever. De overeenkomsten tussen deze drie strategieën zijn dat het instrumenten zijn die voor het mesoniveau ontwikkeld zijn (bijvoorbeeld: een organisatie verduurzamen, duurzame wijken, duurzaam consumeren); dat deze instrumenten de burger of consument centraal stellen; en dat zij werken volgens de principes van de gedragseconomie met gebruik van nudging. Dat wil zeggen dat zij gericht zijn op het beïnvloeden van burgers om hun keuzegedrag te veranderen. Bij het 'hoe' gaat het dus om het vormgeven van een goede procesarchitectuur om een veranderingsproces te bewerkstelligen. Een werkzaam Transitie-model dient op basis van de tekstanalyse een drietal thema's te bevatten: ten eerste een beweging naar een bepaald doel, ten tweede de essentiële ingrediënten (bouwstenen) die nodig zijn om een duurzaam praktisch gedragsmodel vorm te kunnen geven, en ten derde dienen het model zelf en de werking ervan duidelijk, eenvoudig, aantrekkelijk en laagdrempelig te zijn voor gemeentes, bedrijven en burgers. In het kort worden de drie thema's geordend met behulp van informatie uit de voorgaande hoofdstukken.

De stappen om de beweging naar een bepaald doel in te zetten

Allereerst is het van belang de doelgroep te bepalen door het in kaart brengen van de burgergroep(en) waarop een organisatie zich wil richten. Daarna moet het waarden- en leefstijlprofiel vastgesteld worden door per doelgroep te analyseren wat belangrijk is als het gaat om duurzaamheid. De communicatie en media-inzet moeten afgestemd worden op het waarden- en leefstijlprofiel van deze groep. Ook moeten de ontwikkelende

initiatieven en communicatie op elkaar aansluiten. Ten slotte moet het effect gemeten worden, zodat getoetst kan worden of de aanpak aansluit bij de burgerleefstijlen. Deze evaluatie vindt idealiter plaats samen met de doelgroep(en) en de organisaties die initiatieven ontwikkeld hebben. Zo nodig moet de aanpak bijgesteld worden.

De basisingrediënten (bouwstenen) die nodig zijn om een duurzaam praktisch gedragsmodel vorm te geven
De gemeente moet beginnen met het onderzoeken van de verschillende burgergroepen en op basis daarvan verschillende soorten gedrag onderscheiden. Vervolgens moeten hefboomen ingezet worden die passen bij het te stimuleren gedrag. Dit moet zo makkelijk en laagdrempelig mogelijk zijn, door haalbare alternatieven aan te bieden waarvan de invloed op het leven van burgers bekend is. Zo worden burgers geholpen bij het maken van duurzame keuzes. Vanaf het begin moeten burgers actief betrokken worden bij de duurzame ontwikkeling en moeten zij gestimuleerd worden om deel te nemen, door als gemeente de juiste signalen daartoe af te geven. De gemeente moet een goede procesarchitectuur faciliteren en luisteren naar burgers bij het uitrollen van beleid. De burgers kunnen meebeslissen over projecten en het inzetten van budgetten in het publieke domein. De samen genomen besluiten worden op herkenbare en terugkerende momenten teruggekoppeld aan de burgers om het proces gaande houden. De gemeente kan duurzame beleidsvoering laten zien door het goede voorbeeld te geven en de duurzame acties die de gemeente zelf neemt toe te lichten. Op die manier wordt uitgedragen dat de gemeente er vol voor gaat. Verder moet de gemeente voortdurend evalueren en feedback verwerken op meerdere vlakken: zowel operationeel met bedrijven samen als met de begeleiders van de burgerfora (de procesarchitecten) en op strategisch vlak met andere gemeentelijke organisaties. Evalueren en feedback verwerken is dus een samenspel van diverse activiteiten, waarbij de gemeentelijke organisatie de spil is in zowel de operationele als de strategische evaluatiecyclus. Op deze manier blijft de focus helder: ervoor zorgen dat alle elementen samen effectief toewerken naar hetzelfde doel, zowel voor de burgers als voor de gemeente.

In bijlage II wordt het vormgeven van de bouwstenen en tabellen uitgewerkt.

De laagdrempelige vorm en werking van een werkzaam transitieproces

Belangrijk is het om de acceptatie van duurzame aspecten te stimuleren bij burgers door bewustmaking van "onbewuste duurzaamheid". De gemeente moet vertrouwen scheppen bij de burgers door de transitie makkelijk te maken. Het vertonen van duurzaam gedrag moet deel worden van de sociale leefwereld van burgers, zodat het wenselijk en sociaal geaccepteerd wordt. De gemeente moet benoemen dat de burgers hun gedrag gewijzigd hebben, deze gewoonte belonen en zodoende het gewijzigde gedrag rendabel maken. Het wijzigen van keuzegedrag is een proces dat voortdurend aandacht behoeft; het is daarom nodig deze gewoonte te versterken door de burger er regelmatig aan te herinneren.

In bijlage I wordt het vormgeven van het Transitieproces uitgewerkt. Daarbij worden de hier genoemde beweging, de basisingrediënten (bouwstenen) en de laagdrempeligheid in het Transitieproces ondergebracht.

Wie-vraag: Wie zijn bij de verandering betrokken?

In het vierballenmodel van Jonker is dit de centrale vraag. Het gaat erom welke partijen direct of indirect bij de ambitie op mesoniveau betrokken zijn en wie de overige in- en externe stakeholders zijn. De wie-vraag is pas te beantwoorden na een zorgvuldige analyse. Het gaat hier ten eerste over burgers. In een analyse moet worden onderzocht welke burgerleefstijlen er zijn, hoe groot deze groepen zijn, wat hun kenmerken zijn, welke communicatievormen hen aanspreken, welke drempels zij ervaren en welke hefboomen hen aanspreken. De diverse aspecten die het keuzegedrag van de duurzame burgerleefstijlen beïnvloeden zijn in het onderzoek verkend. In de leefwereld van burgers zijn sectorale beleidsgrenzen afwezig, zoals die bestaan tussen ministeries en gemeentelijke diensten. Daarom gaat de wie-vraag ook over de gemeenten zelf en de bedrijven die zich met duurzame methoden bezig houden. Daarbij gaat het primair om het laagdrempelig, makkelijk, duidelijk en aantrekkelijk maken van het duurzame beleid van een gemeente, maar ook van de energieconcepten van de betrokken bedrijven. De concepten waarin burgers kunnen participeren moeten aansluiten op de diverse waarden van burgerleefstijlen. De onderkenning hiervan is van belang voor zowel de gemeente als de betrokken bedrijven als er gewerkt wordt vanuit de visie op het 'tussen-partijen-perspectief'.

7.2 Synthese in het Transitie-model Gemeenten Energieneutraal

Voor de synthese in een model is het nodig om de verbanden samen te brengen met de bouwstenen uit de hoofdstukken 3 t/m 6.

1. Voorbereiding in de gemeentelijke organisatie om effectief en kostenefficiënt te werken;

Bouwsteen 1 – doelgroep bepalen

Hierbij wordt de vertaling van macro- naar mesoniveau gemaakt, specifiek per gemeente.

Bouwsteen 2 – onderzoeken van de duurzame burgerleefstijlen

Hierbij krijgt een gemeente per duurzame burgergroep een duidelijk beeld waar men in die gemeente te maken qua mix van waarden aangaande de mentaliteit, voorkeuren voor duurzaamheids-concepten, commitment, duurzaamheidswaarden en effectiefste triggers daarbij.

Bouwsteen 3 – gemeentelijke organisatie afstemmen

Om een adequaat beleid te voeren en een goede rolinvulling mogelijk te maken wordt voorbereiding gedaan betreft 'kwaliteit en beleid'.

2. Communicatieplan opstellen en afstemmen met bedrijven om 'uit één mond te spreken';

Bouwsteen 4 – tone of voice afstemmen

(Het gemakkelijk en laagdrempelig maken)

Door het mediagebruik, de communicatiemanieren en voorlichtingsvormen zo kostenefficiënt mogelijk in kaart te brengen en deze aan te sluiten op de duurzaamheidswaarden en van de waardenmix van de duurzame burgergroepen.

Bouwsteen 5 – gewijzigd gemeente beleid uitdragen

(voorbeeldfunctie van de overheid)

Door de regierol te nemen, het vertrouwen te wekken en bestendig te laten zien wat de gemeente urgent en belangrijk vindt.

Bouwsteen 6 – afstemmen van de waardenpropositie samen met bedrijven

(het duidelijk en aantrekkelijk maken)

Door de energieconcepten passend te maken bij de duurzaamheidswaarden van de diverse burgergroepen.

3. Naar buiten treden; aan de slag op het Forum;

Bouwsteen 7 – samen met burgers een effectieve Duurzame Agenda opstellen

(stimuleren van probeergedrag, het wenselijk maken en de gewoonte belonen)

In de wijken en projecten efficiënt en effectief samenwerken, zodat elk van de duurzame burgergroepen getriggerd wordt aan te haken.

Onder (professionele) begeleiding de gewoonte versterken en burgers verbinden in de rol van keuzearchitect en feedback direct in behandeling nemen.

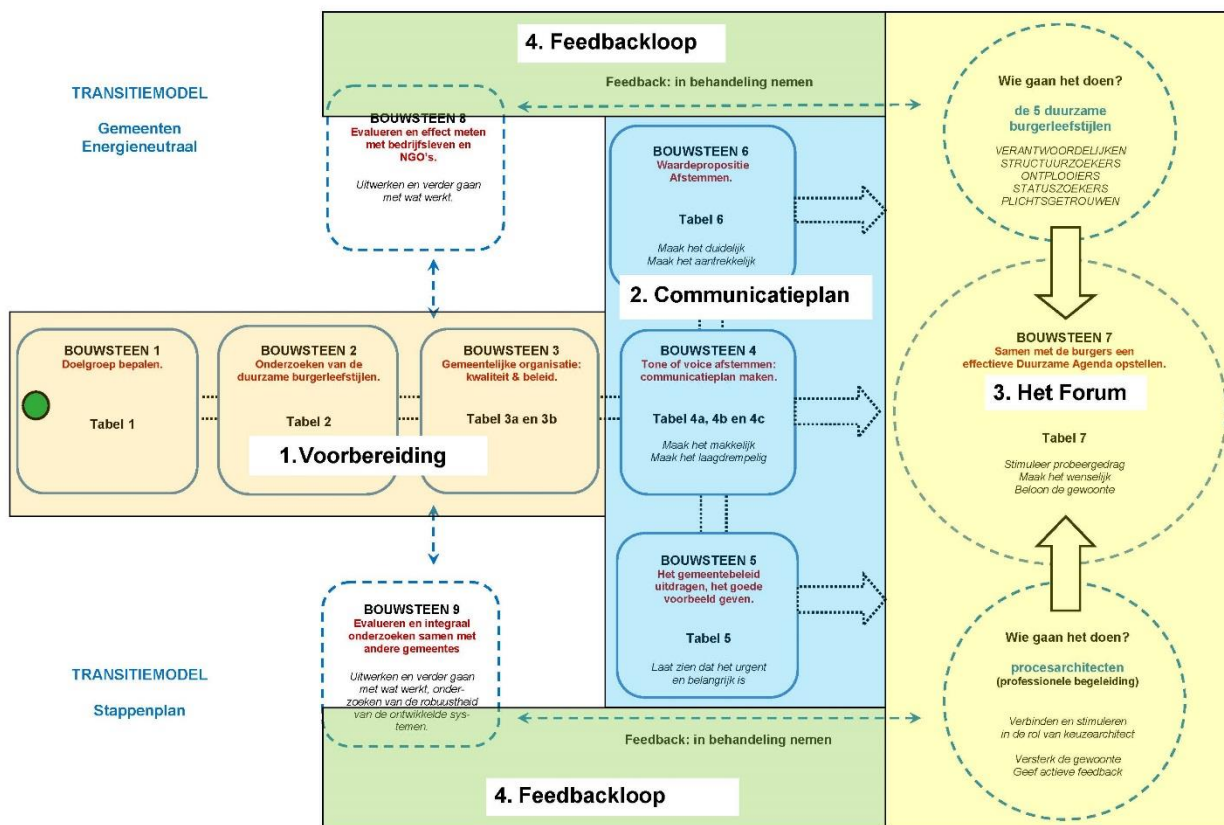
4. Feedbackloop op twee fronten uitwerken en verder gaan met wat werkt.

Bouwsteen 8 en 9 – evalueren en effect meten in twee feedbackloops

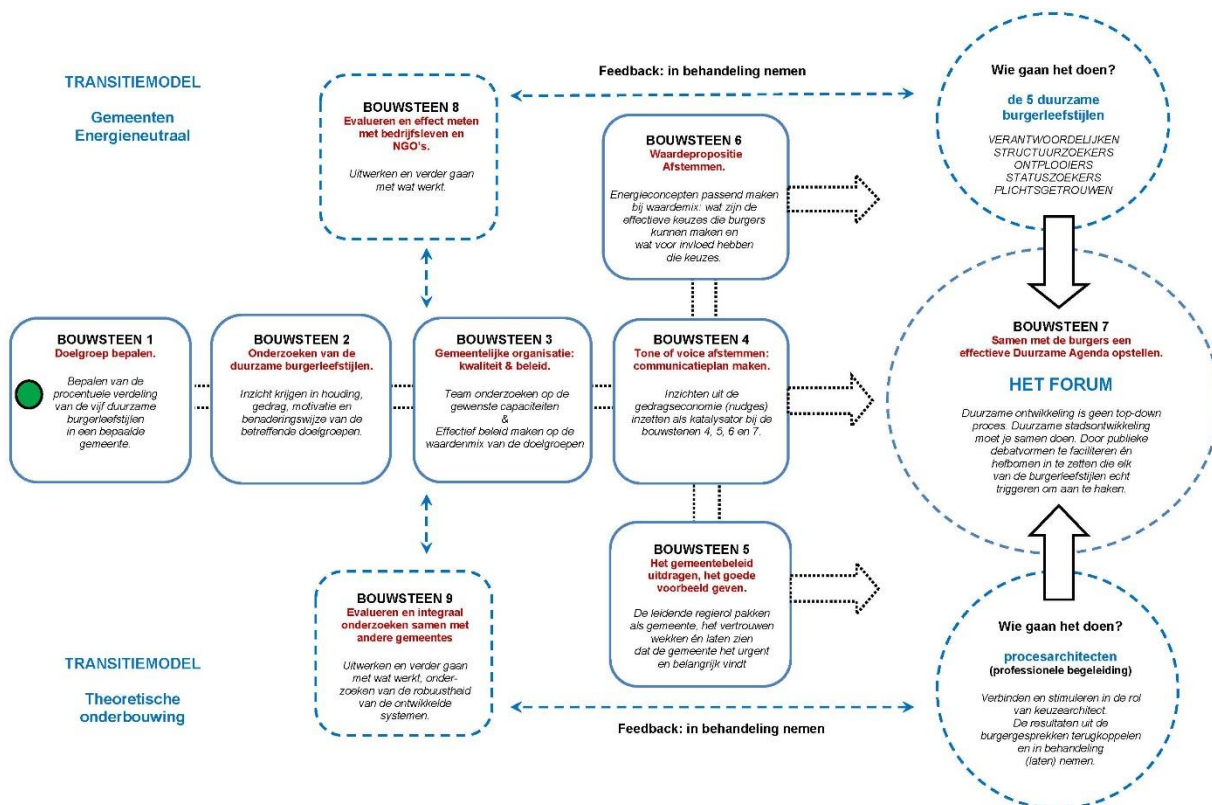
Met het bedrijfsleven en met andere gemeenten en verder gaan met wat werkt.

Voor uitwerking van de stappen in het model zie Bijlage I, hoofdstuk 3. Voor de uitwerking van de bouwstenen zie Bijlage II, hoofdstuk 1.

Het stappenplan voor weergave van de vier hoofdonderdelen van het Transitieplan

Transitiemodel Gemeenten Energieneutraal geeft overzicht in de te bereiken doelen per bouwsteen

8 Praktijkverkenning bij gemeenten

Een belangrijke onderdeel van het onderzoek is de bespreking van het Transitie­model met vertegenwoordigers van gemeenten. Dit zijn de partijen voor wie het model ontwikkeld is; voor hen moet het een duidelijk en praktisch toepasbaar model zijn dat het draagvlak voor een duurzame ontwikkeling vergroot en een stimulerende werking heeft. In de gesprekken met de wethouders duurzaamheid en ambtenaren milieu van drie gemeenten is onderzocht of het Transitie­model aan deze eisen voldoet. Het Transitie­model, de daarin opgenomen verdiepende tabellen (zie Transitie­model Gemeente Energieneutraal) en de interviewvragen (zie Bijlage III, par. 1.1) zijn ruim van te voren overhandigd, met het verzoek deze door te nemen.

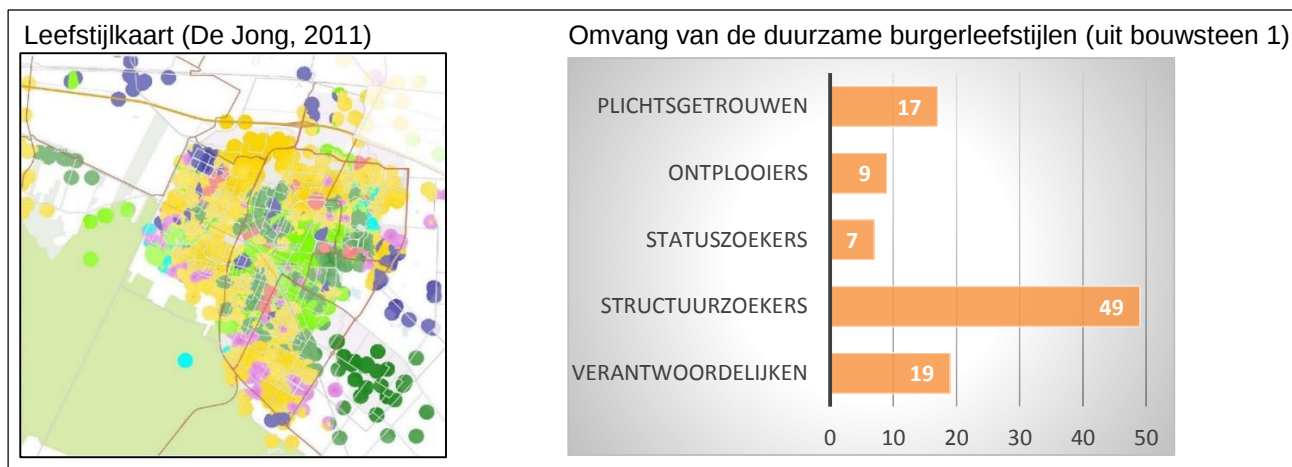
Het werkmateriaal van het Transitie­model Gemeenten Energieneutraal omvat het volgende:

- Transitie­model: Gemeenten Energieneutraal - theoretische onderbouwing
- Transitie­model: Gemeenten Energieneutraal - stappenplan
- Tabel 1 - Doelgroep bepalen
- Tabel 2 - Onderzoeken van de vijf burgerleefstijlen
- Tabel 3a - Gemeentelijke organisatie KWALITEIT
- Tabel 3b - Gemeentelijke organisatie BELEID
- Tabel 4a, 4b en 4c - Communicatieplan maken (tone of voice afstemmen)
- Tabel 5 - Het gemeentelijke beleid uitdragen
- Tabel 6 - Waardepropositie afstemmen
- Tabel 7 - Het FORUM: samen met de burgers een Duurzame Agenda opstellen

8.1 Samenstelling van gemeente A, B en C naar omvang van burgerleefstijlen

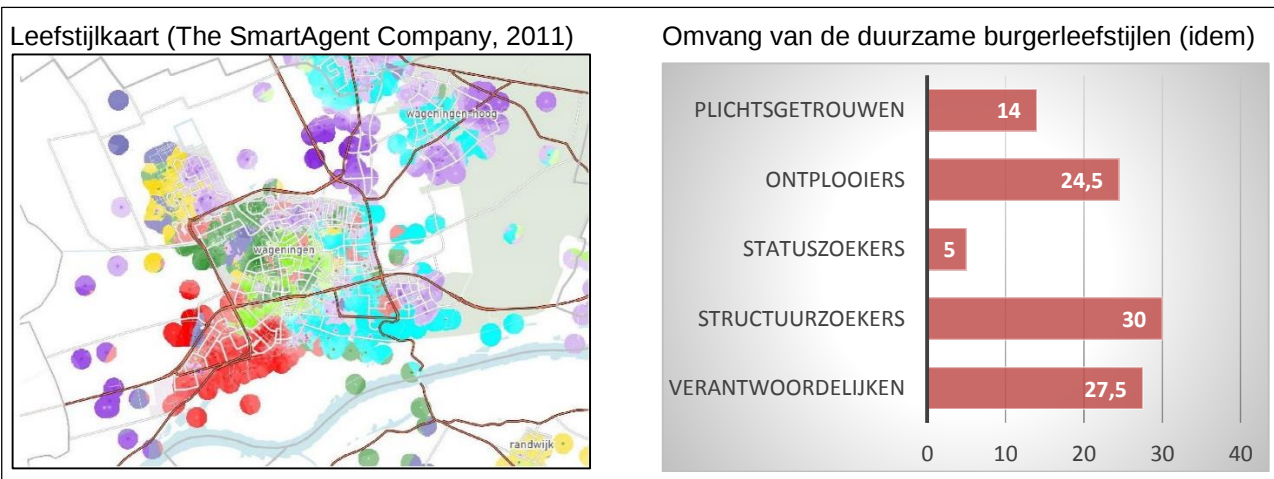
Gemeente A – circa 65.000 inwoners

Deze gemeente heeft begin 2015 het besluit genomen om te streven naar energieneutraliteit met als stip op de horizon het jaar 2035.

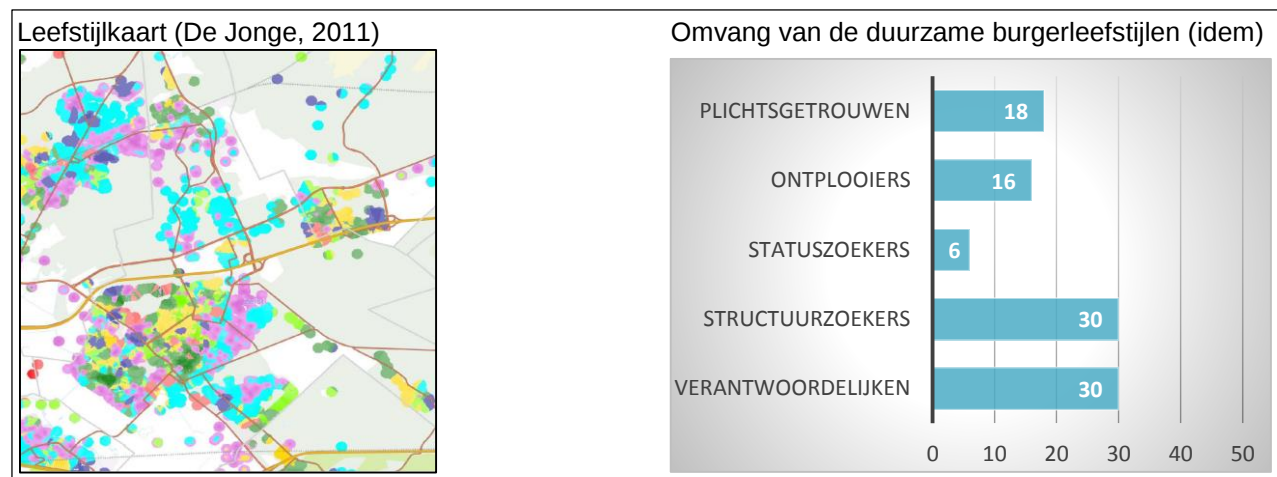
Gemeente B – circa 40.000 inwoners

Deze gemeente heeft begin 2008 het besluit genomen om te streven naar klimaatneutraliteit, met het doel om dit in 2030 te bereiken.

Gemeente C – circa 60.000 inwoners

Deze gemeente heeft in 2008 het besluit genomen om te streven naar klimaatneutraliteit, met als stip op de horizon het jaar 2050. Er wordt momenteel overwogen deze datum te actualiseren naar 2030.

8.2 Werkwijze bij het kwalitatief onderzoek

Er zijn 'focused-interviews' gehouden bij de drie gemeenten. Hierbij is gevraagd wat de respondenten denken over het specifiek product en de werkwijze van het model. Er zijn zes categorieën besproken, dit betrof structuur en vormgeving, inhoud, bouwstenen, implementatiewijze, eyeopeners en reikwijdte van het Transitieplan. De interviews zijn opgenomen en de transcripties zijn uitgewerkt per gemeente en per respondent (zie par. 1.4, bijlage III).

De relevante uitspraken zijn vervolgens uit de transcripties gehaald en gecodeerd (zie par. 1.5, bijlage III). De codering van antwoorden van respondenten is in zeven deelaspecten gedaan, dit betrof duidelijkheid en bruikbaarheid, aandachtspunten of verbeterpunten, vertrouwenwekkend of herkenning gevend, belangrijke of waardevolle punt, aansluitend bij een behoefte, inzicht gevend item voor respondent en onderwerpen voor de discussie.

Op deze wijze is het mogelijk gebleken de antwoorden te analyseren, te interpreteren en op methodische wijze conclusies te trekken uit het kwalitatief onderzoek (zie par. 1.6, bijlage III).

8.3 Analyses, interpretaties en conclusies uit de praktijktoets

Per categorie worden in deze paragraaf de resultaten van het kwalitatief onderzoek weergegeven, hierbij zijn de tekstgedeelten tussen aanhalingstekens citaten uit de interviews. Per categorie is een afsluitende conclusie getrokken.

Structuur en vormgeving

Bruikbaarheid

Het model wordt als duidelijk, helder en doelgericht ervaren. Het sluit aan bij de behoefte die er in de gemeenten is. De gemeenten, die alle drie reeds een traject zijn gestart, geven aan dat het model aansluit bij de praktijk. Bovendien geeft het ondersteuning vanwege "het generieke karakter van het stappenplan". "De wetenschappelijke basis wekt vertrouwen".

Belangrijke waardevolle punten

De nadruk op het bottom-upproces wordt als waardevol gezien. De modelopzet om "gericht doelgroepen te benaderen" wordt als beter beoordeeld dan "het schieten met losse schoten hagel". Accentverschuiving treedt op tussen gemeenten op basis van de urgentie van het nemen van duurzaamheidsmaatregelen. Het bottom-upwerken wordt door de gemeente die de urgentie hoger noteert minder sterk als een nuttige toevoeging gezien dan door de gemeenten die principieel voor een dergelijke bottom-upwerkwijze kiezen.

Item dat het meeste inzicht geeft

Alle gemeenten ervaren de differentiatie naar leefstijlen als het nuttigste onderdeel van het Transitieplan. "Je kunt dan bij projecten in de buurten ook gericht werken". "De leefstijlen per buurt voegen een dimensie toe".

Discussiepunten

Eén gemeente noemde een discussiepunt: “We krijgen de opdracht vanuit het ministerie om met duurzaamheid aan de slag te gaan, maar zijn het daar niet altijd mee eens of hebben de capaciteit daarvoor gewoonweg niet in huis”. Daarbij speelt ook “de financiële armslag”, die vaak ontbreekt, een rol. Positief is wel dat in het Transitieproces “de gemeente in het proces centraal staat”.

Conclusie betreft structuur en vormgeving

De structuur en vormgeving van het Transitieproces worden unaniem gewaardeerd. De uiteindelijke waarde ervan wordt beoordeeld naar gelang men bij het nemen van duurzaamheidsmaatregelen nog tijd en ruimte denkt te hebben voor een uitgebreid bottom-upproces.

Inhoud

Bruikbaarheid

“Ik krijg altijd een beetje de kriebels van modellen”, aldus een van de geïnterviewden. Maar: “je schept hiermee wel duidelijkheid”. Vooral “omdat je laat zien hoe groot de verschillen zijn tussen gemeenten, dat vind ik opzienbarend”. Een ander voordeel is dat “het model zich richt op het sociale aspect, de participatie van burgers, daar ligt de focus”. Bovendien: “De kostenbesparing en het comfort staan bovenaan, ik zie dat ook in jouw onderzoek terug”. Over de inhoud van de tabellen wordt unaniem positief geoordeeld: “Dit vind ik zeer herkenbaar en bruikbaar”.

Aansluitend bij behoefte

Hierover zijn de respondenten unaniem: “De diverse maatregelen die gekoppeld zijn aan vijf duurzame leefstijlen maken het model heel praktisch”.

Inzicht gevend

Hierover lopen de meningen wat meer uiteen. De ene gemeente wordt op de gedachte gebracht om een sterkere relatie te zoeken met bedrijven die actief zijn in de gemeente. De andere gemeente krijgt nieuwe ideeën over de inhoud van de te nemen duurzaamheidsmaatregelen zelf. Voor alle gemeenten verbreedt het model de scope om completer naar de omgeving en alle stakeholders te kijken.

Verduidelijking.

Het begrip Forum blijkt niet bij alle gemeentes even duidelijk. Soms wordt het te letterlijk opgevat in plaats van als metafoor voor de buitenwereld, de samenleving in een gemeente.

Conclusie betreft inhoud

De inhoud van het model wordt unaniem als positief beoordeeld, waarbij met name de differentiatie naar de duurzame leefstijlen als toegevoegde waarde wordt genoemd. De uitgewerkte tabellen van het Transitieproces worden als zeer hanteerbaar en bruikbaar gezien.

Bouwstenen

Bruikbaarheid

Sommige gemeenten werken al met de bouwstenen van het Transitieproces. Zij zien de bouwstenen als structurering en/of onderbouwing van hun werkwijze, of als uitbreiding ervan. Bij één gemeente worden de bouwstenen als eyeopener gezien: “Ik ga hiermee aan de slag”.

Waardevol

Als verduurzaming niet als eenheidsworst gezien moet worden, dan “zit in de voorbereiding vaak de sleutel tot succes”. Daarom zal “voor elke gemeente specifiek gekeken moeten worden waar het model waardevol is”.

Aandachtspunt

Eén gemeente wijst op de nadruk in het model op de vraagkant. “De aanbodkant (van duurzaamheidsmaatregelen) zegt tegenstrijdige dingen en gebruikt allerlei termen, wat het heel onduidelijk maakt”. Maar “met je relaties kun je wel consensus over benaderingen krijgen”.

Conclusie betreft bouwstenen

Vooral de mogelijkheid om de bouwstenen uit het Transitieproces naar de behoefte van de gemeente te benutten wordt herkend en gewaardeerd.

Implementatietrajecten

Zelf doen of uitbesteden

Over deze vraag wordt door de gemeenten verschillend gedacht. De traditie is om altijd te kijken of taken outsourcebaar zijn; ook voor de werkzaamheden die samenhangen met de uitvoering van het Transitieproces. Alle gemeenten onderkennen de spanning tussen wat er moet gebeuren en wat er op basis van de capaciteit zou kunnen.

Communicatie

Bij alle drie de gemeenten leidt de bestudering van het model tot de conclusie dat de communicatie en de gewenste differentiatie daarbij cruciaal zijn, meer dan voordat men het model had bestudeerd. Het gaat om “de beweging van ‘hoe komen we dichterbij de mensen’”. Het inzicht ontstaat dat “het sociale aspect om burgers meer te laten participeren haast marketing is”.

Structuur in traject

Hierbij worden verschillende voordelen van het model genoemd: “Je ziet dat we het echt samen moeten gaan doen”. “Dat is erg sterk in het model, de combinatie tussen de grote lijn en de inhoud”. Het model wordt als vernieuwend gezien: “Ik denk dat dit er nog niet is”.

Discussie

Eén respondent gaf aan dat het model misschien niet even bruikbaar is voor alle gemeenten: “Omdat gemeenten zo verschillen in grootte, zullen bepaalde dingen makkelijker op provinciaal of regionaal niveau geregeld kunnen worden”.

Conclusie betreft implementatietrajecten

De waardering voor het model is unaniem, maar bij de beschouwing over de implementatie lopen de ideeën over de uitvoering uiteen. Dit hangt samen met enerzijds de urgentie die wordt gevoeld om nu echt duurzaamheidsstappen te zetten; anderzijds heerst de vraag of middelgrote gemeentes in staat zullen zijn een dergelijk traject zelf voldoende te kunnen managen. Belangrijk is dat het model vertrouwen oproept. Gemeenten reageren verschillend op de vraag of ze zelf de uitvoering van het (gehele) model ter hand zullen nemen of dit zullen uitbesteden.

Eyeopeners

Ga naar buiten

Het model benadrukt dat de gemeente naar buiten moet treden; dit was voor sommige gemeenten nieuw. “Dat alle partijen een goede voorbereiding gaan doen en plannen maken die passen bij de duurzame leefstijlen en buurten. En ga naar buiten en ga het doen”.

Waardevolle punten

Enkele genoemde waardevolle punten zijn: “Dus zo'n participatiemodel is wel verrekke belangrijk om mee te beginnen; vanaf stap 1 de mensen erbij betrekken”. “Uit de advieskaarten kunnen we ideeën voor projecten halen en hefboomen die hun werking hebben voor diverse burgerleefstijlen”. “Vooral de vijf burgerleefstijlen uitgewerkt in de grote tabel en tabel 6 zijn eyeopeners”. “We hebben dit model gebruikt als basis voor ons traject” hierbij worden “het uit één mond spreken” en “het totaalconcept om draagvlak te creëren” gezien als basis voor succes.

Inzicht gevend

Het model leidt tot verschillende nieuwe inzichten: “Ik wist niet dat de provincie een leefstijlatlas op heeft laten stellen”. “Jouw schema draait om goede marketing en communicatie, dus in essentie is dat eigenlijk het hart van een goed duurzaamheidsbeleid”.

Discussie

Toch stellen de gemeenten enkele vragen bij het model. Enerzijds ervaren gemeenten tijdsdruk: “We moeten heel veel als gemeente”. Anderzijds is er ook inhoudelijke twijfel: “Hoe kan de aanbodkant verleid worden producten of diensten aan te laten sluiten bij de duurzame leefstijlen?”

Conclusie betreft eyeopeners

In het verlengde van de conclusies bij de vorige aspecten onderkennen de gemeenten ook hier het belang van een gestructureerde aanpak, gebaseerd op een participatiemodel dat is gedifferentieerd naar duurzame burgerleefstijlen. Los van de fase waarin de lopende trajecten in de gemeenten al verkeren, wordt dit als eyeopener gezien. Sommige gemeenten zien het als bevestiging voor het reeds ingezette beleid, anderen als verruiming van het inzicht om het beleid te verbreden of te verdiepen. Ook bij dit aspect blijkt dat de gemeenten zich afvragen of het mogelijk het Transitie-model volgens “het boekje” uit te voeren zonder extra middelen.

Reikwijdte

Bruikbaarheid

Het model wordt algemeen als bruikbaar gezien: “Het model is voor ons gemaakt, de gemeentelijke organisatie”. Het is vooral handig voor “gemeenten die nu pas starten, want die moeten nog echt bij nul beginnen en dan heeft jouw schema veel meer nut”. “Het voordeel ligt bij de advieskaarten, want die geven wel handvaten” en “om draagvlak te creëren is het model goed bruikbaar”.

Waardevolle punten

Enkele waardevolle punten zijn: “Het totaalmodel vind ik van grote waarde en dat zit hem ook in het generieke karakter”. “Het is voor meer beleidsterreinen binnen de gemeente te gebruiken”. “Ik word me

bewuster van wat de werking kan zijn". "Als we het gaan gebruiken is het mooi dat er een stevige onderlegger in zit".

Inzicht gevend

Het belangrijkste inzicht is: "Het is een bevestiging dat we de omslag nog meer op buurtniveau moeten zien te maken".

Conclusie betreft reikwijdte

Het Transitie-model wordt inhoudelijk niet betwist, noch qua structuur, noch qua inhoud. Bovendien wordt het gezien als bruikbaar voor verschillende beleidsterreinen en voor meer organisaties dan alleen de gemeentelijke.

8.4 Het Transitie-model: conclusie over de praktijktoets en discussie

De conclusie uit de praktijkverkenning is dat de waardering van het model over het algemeen positief te noemen is. Afhankelijk van het stadium waarin een gemeente zich bevindt, komt differentiatie in de gebruiksmogelijkheden naar voren. De wethouders en ambtenaren in drie middelgrote gemeenten vonden het Transitie-model allen duidelijk en stelden dat het bruikbaar is zowel in de grote lijn als in de diepte, door de tabellen die erbij horen. Het model sluit aan bij de behoefte die de gemeentelijke organisaties hebben; zij herkennen de bouwstenen en kunnen het gebruiken. Een soortgelijk model op mesoniveau is hen niet bekend. Het model is vertrouwenwekkend omdat er een stevige theoretische basis onder zit. De gemeentelijke organisatie kan dit duidelijk onderbouwde model aan de gemeenteraad presenteren om aan te tonen dat er een grondige en systematische aanpak gevolgd is.

Als belangrijkste bruikbare element wordt, naast de structuur, de differentiatie naar leefstijl gekoppeld aan duurzaamheidswaarden genoemd. Afhankelijk van het stadium en het gevolgde proces tot nu toe heeft iedere gemeente ook specifieke eyeopeners genoemd. De gemeenten ervaren sociale focus als hoofddoel van het model. Het Transitie-model wordt een efficiënt en effectief concept genoemd om het draagvlak voor duurzaamheid te vergroten bij alle burgers. Het kan nuttig zijn om meer burgers te bereiken en te betrekken bij projecten die gemeenten in wijken willen uitvoeren, samen met bedrijven. Het Transitie-model wordt gezien als belangrijk vanaf de start van een meerjarig proces. In de gemeenten die al op weg zijn (B en C) ziet men het Transitie-model als een ondersteunend instrument dat het lopende traject kan verbreden, verdiepen en ondersteunen. Uit dit onderzoek blijkt dat een aanpak zoals hier wordt voorgesteld een positieve werking kan hebben. Het Transitie-model zal naar alle waarschijnlijkheid leiden tot een verhoging van de participatie en meer draagvlak bij burgers voor duurzame ruimtelijke ontwikkeling.

Het praktijkonderzoek heeft een aantal andere voordelen aan het licht gebracht. Het gemeentebestuur en de gemeentelijke organisatie krijgen inzicht in de omvang van de vijf burgerleefstijlen en de kenmerken van deze burgerleefstijlen in hun gemeente. Zodoende kunnen de speerpunten van het duurzaamheidsbeleid beter en nadrukkelijker bepaald worden. Gemeente, bedrijven en andere stakeholders komen aan de hand van het door de gemeente op te stellen communicatieplan in gesprek. Zij kunnen hun belangen verenigen en uit één mond naar de burgers spreken. Dit zal de duidelijkheid rondom een voor burgers verwarrend begrip als duurzaamheid bevorderen. Door de gedegen voorbereiding neemt de gemeente de regie in handen.

Ten slotte maakt het Transitie-model ook een knelpunt duidelijk. Voor een effectieve aanpak is er zowel kwantitatief als kwalitatief voldoende capaciteit vereist. De vraag kwam in de antwoorden op het interview naar voren of die in alle gemeenten voldoende voorhanden is.

9 Reflectie op het onderzoek

Inleiding: gevolgde aanpak

In dit hoofdstuk wordt gereflecteerd op het onderzoeksproces. In het eerste jaar van het onderzoek is de relevante literatuur opgespoord en bestudeerd en heeft de tekstanalyse plaatsgevonden. Gedurende die periode is tevens het onderzoeksvoorstel geformuleerd. Na goedkeuring hiervan is het Plan van Aanpak geschreven met daarin de uitwerking van de onderzoeksmethodiek, de maatschappelijke relevantie, het doel, de probleemstelling en de vier onderzoeksvragen. Na de thematische onderbouwing in hoofdstuk 3, 4, 5 en 6 is de analyse opgesteld met behulp van het 'vierballenmodel', waarin de vragen "Waarom, Wat, Hoe en Wie" centraal staan. Dat bleek een heldere en werkzame onderzoeksmethode te zijn. Dit heeft geresulteerd in een overzichtelijk model, waarin alle bouwstenen ondergebracht zijn. Op drie onderwerpen wordt hieronder gereflecteerd op zowel de toegepaste methodiek voor het ontwikkelen van het model als de overwegingen die een rol spelen bij de toets op de bruikbaarheid van het model in de praktijk en de relevantie voor de wetenschap.

Tevens worden de sterke en zwakke kanten van het onderzoek in beschouwing genomen welke aspecten een positieve en negatieve invloed op de validiteit en betrouwbaarheid van het onderzoek en het ontwikkelde model hebben gehad.

Methodiek voor het ontwikkelen van het model

In de oorspronkelijk onderzoeksopzet was gepland om in de praktijk (van een gemeentelijke organisatie) werkende wijs tot een model te komen voor het vergroten van het aandeel burgers dat zich inzet voor een duurzame gebiedsontwikkeling. De inschatting vooraf was dat er gedurende het onderzoek ruimte zou zijn om zo samen een procesmodel te ontwikkelen. Dat is in de werkelijkheid niet werkbaar gebleken. Daarmee heeft het onderzoek een ander accent gekregen; het werd niet zozeer een procesverkenning uitmondend in een model, maar een model ontworpen op basis van de bevindingen uit de literatuur. Deze afwijking van het PVA had als voordeel dat de onderbouwing van het model veel centraler kwam staan en het model daardoor een grondiger theoretisch fundament heeft gekregen. Om de conclusies op basis van het kwalitatief onderzoek in de praktijk een bredere onderbouwing te geven zijn drie gemeenten ondervraagd over de bruikbaarheid van het model.

Sterke en zwakke kanten van het onderzoek

De sterke kant van het onderzoek is de uitgebreide literatuurverkenning die is gedaan op de volgende punten:

Bronnen over 'nudges' (psychologisch, sociologisch en gedragswetenschappelijk denkkader)

De bronnen over nudges zijn afkomstig van onderzoek uitgevoerd aan de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit van Tilburg en uitbronnen van Stinesen, Renes en Tiemeijer et. al.. Ook is hier onderzoek van de Europese Commissie bij betrokken van Sonigo et al. en andere internationale bronnen als van Hallsworth, Sunstein en Cialdini. Uit deze bronnen valt veel te leren over hoe het best gehandeld kan worden als er sprake is van beïnvloedingsprocessen bij burgers gericht op publiek belang. Bronverkenning van publicaties door de adviesraden (ROB, WRR en KIM) van de overheid zelf bood goede handvatten om tot een model te komen. Gedragskeuze-beïnvloeding is geen harde wetenschap, waarbij je bepaalde handelingen pleegt en het dan vanzelf loopt. Dat het werkt is wetenschappelijk aannemelijk gemaakt vanuit de verschillende nationale en internationale bronnen.

Bronnen over 'het onderscheiden van burgers in groepen en meer specifiek in duurzame burgerleefstijlen'

Gebruikmaken van big data om de omvang van de diverse groepen qua leefstijlen en duurzame waarden te kunnen onderscheiden is een geaccepteerde methodiek in de wetenschap. Dit kan voldoende relevante input bieden voor een gemeente om gemeente-specifiek invulling te geven aan duurzaamheidsbeleid. De leefstijlentheorie wordt tot nu toe in Nederland voornamelijk gebruikt om voorkeuren van burgers voor recreatieve tijdsbesteding te onderbouwen. Wanneer dieper ingezoomd wordt op de leefstijlentheorie blijkt deze gebaseerd te zijn op de sociaalpsychologische theorieën van Adler. Hierbij wordt uitgegaan van 'leerprocessen die dienen als referentiekader voor het oplossen van nieuwe problemen, waarbij men zodoende vastzit aan een bepaalde koker, waarin leeraspecten elkaar opvolgen'. Dat duidt er op dat deze theorie mogelijk op veel meer gebieden bruikbaar is dan alleen recreatieve tijdsbesteding. Deze gedachte wordt ondersteund door Van der Staak, Motivaction, SmartAgent, De Jong en Wesseling. Motivaction International BV heeft belangrijk onderzoek gedaan naar sociale milieus die in Nederland te onderscheiden zijn en naar de duurzame burgerschapstijlen. In mijn thesis is naar mijn mening aannemelijk gemaakt dat er voldoende wetenschappelijke onderbouwing te vinden is voor het idee dat burgers op deze manier kunnen worden onderscheiden in bepaalde groepen met verschillende duurzaamheidswaarden. Dat dit ook in andere Europese lidstaten en in USA gedaan wordt en als een verantwoorde manier van modelontwikkeling wordt beschouwd, is gestaafd in het onderzoek van Sonigo et al., en Dolan.

Bronnen over duurzaamheid en energieneutrale stads- en gebiedsontwikkeling

Literatuur op het gebied van milieutechniek en installatie- en procestechniek heeft inzicht geboden in de opties die er zijn om de energetische doelstelling in te vullen. Het betreft hier onder andere werk van TNO, ECN, TU-Delft, het DEFRA en Sonigo et al. Hieruit is afgeleid over het waarom en het hoe er het best ingegrepen kan worden op het vlak van duurzaamheid. Gesteund is op studies in Europees en Nederlands verband naar tools die kunnen helpen processen daadwerkelijk op gang te brengen. In het onderzoek wordt in dat kader verwezen naar Hoekstra, Jonker en de Witte, Brunsting et al., GEN en De Zeeuw.

Bronnen over het bestuurlijke en politicologische denkkader

De in het onderzoek gebruikte literatuur is gebaseerd op bronnen uit de bestuurlijke en politicologische wetenschappen. Het betreft onder meer bronnen opgesteld door de ROB, de WRR en de RLI, het ministerie van Infrastructuur en Milieu, het RIVM, Houwelingen en het KIM. Deze bronnen zijn benut om de manier waarop publieke belangen gewaarborgd kunnen worden door toepassing van praktische gedragsmodellen in het model te integreren. Hierbij gaat het in het onderzoek vooral om economische begrippen als effectiviteit en efficiëntie, gekoppeld aan begrippen als vrijheid en behoud van autonomie. Hierdoor is bij de ontwikkeling van het model aangesloten bij adviezen van de adviesraden van de overheid en op het beleid zoals dit op basis hiervan door ministeries ontwikkeld is. Het model is daardoor dicht bij de publieke systeemwereld gepositioneerd en daarmee is het herkenbaar in het publieke domein op mesoniveau.

Het brede theoretische kader waarop het onderzoek zich baseert, heeft bij kunnen gedragen aan het de gebruiksmogelijkheden van het Transitie-model voor de gemeentelijke organisatie. Hierdoor is het mogelijk geweest twee lagen in het Transitie-model aan te brengen.

In het praktijkonderzoek is ervoor gekozen om te toetsen of de theoretische onderbouwing die ten grondslag ligt aan het model door de gemeenten als betrouwbaar wordt ervaren. Dit blijkt het geval te zijn.

Als sterke kant van het onderzoek zou genoemd kunnen worden dat het een verband heeft aangebracht tussen de vier onderdelen die in de literatuurverkenning aan de orde zijn gekomen. Bovendien wordt er vandaaruit een praktische toepassing aan gegeven.

Als zwakke kant van het onderzoek zou genoemd kunnen worden dat (ondanks de vele bronnen op dat vlak) de werking van nudges moeilijk te bewijzen is. Gedragswetenschappers geven zelf aan dat nudges waarschijnlijk wel werken, maar - net als bij meer inzichten uit het sociaalwetenschappelijk onderzoek - een honderd procent geldend bewijs is niet voorhanden. Een verdere zwakte is dat op dit moment nog niet bewezen kan worden dat het model daadwerkelijk het aandeel burgers verhoogt dat betrokken is bij duurzame stadsontwikkeling naar een energie neutrale stad. Daarnaast kan als beperking gezien worden dat de praktijktoets beperkt is tot drie gemeenten.

Bruikbaarheid van het onderzoek voor de praktijk

De betekenis van het onderzoek voor de praktijk is gebaseerd op de toets die heeft plaatsgevonden bij drie gemeenten. Hieruit lijkt de impact die het model kan hebben op het ontwikkelen van effectief duurzaamheidsbeleid op mesoniveau groot te zijn. Het Transitie-model geeft houvast aan gemeentelijke organisaties die bezig zijn een procesontwerp op te stellen. Daarbij ondersteunt het model de gemeentelijke organisatie door een gestructureerde, dynamische aanpak te ondersteunen, in samenwerking met het bedrijfsleven, NGO's en overige belanghebbenden. De betekenis voor de praktijk wordt positief ingeschat door de vertegenwoordigers van de drie gemeenten. Het model is voorgelegd aan het ministerie van EZ en aan de Vereniging van Nederlandse Gemeenten om via die kanalen ter beschikking gesteld worden aan andere gemeenten die naar energie neutrale stadsontwikkeling streven. De VNG neemt het model op in haar Samenwerkingsprogramma Regionale Energiestrategie. Daarmee kan gezegd kan worden dat de betekenis voor de praktijk groot is. Gedurende de maanden maart tot en met oktober 2016 zal het model in vijf pilots gebruikt worden. Dat biedt aanknopingspunten voor verder onderzoek naar het praktische nut van het Transitie-model Gemeenten Energieneutraal.

Om de praktische toepasbaarheid van de verkende theorieën verder uit te werken op diverse terreinen biedt het onderzoek een goede basis. Er is een breed scala aan praktijktoepassingen en evaluaties in het onderzoek verwerkt. Publieke instanties en andere belanghebbenden lijken behoefte te hebben aan bruikbare tools voor maatschappelijk relevante en urgente thema's, zoals duurzaamheid en energieneutrale steden. Dit zijn complexe thema's, die meerdere wetenschappelijke onderzoeksgebieden omvatten. Het bredere gebruik van het model door de VNG biedt kansen voor verder onderzoek naar het effect van het Transitie-model Gemeenten Energieneutraal, het eerste model in Nederland dat een praktische procesaanpak biedt op het gebied van duurzaamheid.

Betekenis van het onderzoek voor de wetenschap

Betekenis van het onderzoek voor de wetenschap is moeilijker in te schatten. De koppeling van duurzame leefstijlen aan verschillende gemeentes is er nu nog niet. De hoop is dat het onderzoek en het ontwikkelde

procesmodel een aanzet kunnen geven voor verder onderzoek naar de relatie tussen nudges en keuzegedrag op mesoniveau. Wel is duidelijk geworden dat er nog een leemte lijkt te liggen op het gebied van de koppeling van inzichten van gedragswetenschappers aan een concreet beleidsonderwerp op mesoniveau voor een publiek doel. Op dat niveau bestaat nog weinig praktische modelontwikkeling. Daarmee biedt het onderzoek perspectieven die niet alleen bruikbaar zijn in het kader van duurzaamheid, maar ook op andere terreinen waarin burgerparticipatie op mesoniveau gewenst is. Het gepresenteerde model kan mogelijk aanzetten tot onderzoek naar gebruik voor meerdere doelen. Daarmee kunnen inzichten uit de gedragseconomie in een praktisch procesmodel aan concrete beleidsterreinen worden gekoppeld.

BIJLAGE I - Transitie­model

BIJLAGE II - Bouwstenen

BIJLAGE III - Kwalitatief onderzoek

Transitie­model Gemeenten Energieneutraal

Het Transitie­model Gemeenten Energieneutraal bestaat uit:

- Theoretische onderbouwing
- Stappenplan
- Tabel 1 – Doelgroep bepalen
- Tabel 2 – Onderzoeken van de vijf burgerleefstijlen
- Tabel 3a – Gemeentelijke organisatie KWALITEIT
- Tabel 3b – Gemeentelijke organisatie BELEID
- Tabel 4a, 4b en 4c – Communicatieplan maken (tone of voice afstemmen)
- Tabel 5 – Het gemeentelijke beleid uitdragen
- Tabel 6 – Waardepropositie afstemmen
- Tabel 7 – Het FORUM: samen met de burgers een Duurzame Agenda opstellen

Bronnen

- Agentschap.NL. (2014). *Transitie in energie en proces voor energieneutrale gebiedsontwikkeling*. Delft: Agentschap.NL.
- Arnstein, S. (1969, juli 4). a ladder of citizens participation. *AIP journal*, Vol. 35, no. 4, 216-224.
- Baarda, B. (2012). *Basisboek interviewen*. Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers.
- Baarde, B., Goede, de, M. (2006) *Basisboek Kwalitatief Onderzoek*. Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers
- Baarsma, B., & Janssen, K. (2007). *Selectie sturingsinstrumenten - op weg naar een roadmap -*. Amsterdam: ministerie SZ-W, directie WBJA en SEO Economisch onderzoek.
- Bell, C., Derenne, B., Frattarola, M., Henneman, J., & Reybrouck, v. D. (2012). *G1000 eindrapport, democratische innovatie in de praktijk*. Brussel: Wettelijk depot D-2012-8490-08.
- Berveling, J., Derriks, H., Riet, v. d., Smit, R., & Storm, M. (2011). *Gedrag in beleid, met psychologie en gedragseconomie het mobiliteitsbeleid versterken*. Ministerie van Infrastructuur en Milieu, Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid. Den Haag: Ministerie van Infrastructuur en Milieu.
- Boogers, M., & Wijdeven, v. d. (2012). *Meer doen met doe-democratie, nieuwe coproducties voor een veerkrachtig lokaal bestuur*. Tilburg: Tilburg University.
- Bosma, M., & Jong, d. E. (2014). *Publiek Geheim - de coöperatie in beweging*.
- Bosman, M., & Merx, L. (2016). *Samenwerkingsprogramma Regionale Energiestrategie*. VNG i.s.m. IPO en UvW, Programmteam Energie VNG. Den Haag: Programmteam Energie VNG i.s.m. IPO en UvW.
- Brunsting, S., Uytterlinde, J., Pol, M., Tigchelaar, C., Breukers, S., Mourik, R.,... Mathijssen, T. (2013). *Effectief beleid voor duurzaam gedrag: een thematische vergelijking. Studie voor de RLI*. Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Cialdini, R. (2007). *Influence: the psychology of persuasion*. New York: HarperCollins Publishers.
- Dolan, P., Hallsworth, M., Halper, D., King, D., & Vlaev, I. (2009). *Mindspace, influence behavior througty public policy*. London: Institute for Government, Cabinet Office.
- Drijver, J; Wijnand, B. (2013). *Stimuleren duurzaam consumentengedrag en de rol van de overheid, overzicht van theorie en ervaringen in de praktijk*. Amsterdam: CREM Working on sustainability.
- Elzenga, H. (PBL); Tigchelaar C. (ECN); Menkveld M. (ECN); Lensink S.(ECN). (2013). *Notitie - Verkenning mogelijke Klimaatmaatregelen Lokale Klimaatagenda*. Petten: Planbureau voor de Leefomgeving en Energieonderzoek Centrum Nederland.
- Gebieden Energie Neutraal - partners. (2013). *T3 - Wijk- en stakeholdersbenadering, de energie van.....*. Delft: Gebieden Energie Neutraal - partners.
- Gebieden Energie Neutraal - partners. (2013). *T4 - Centrale Energie Opwekking: Macro Analyse*. Bunnik: Gebieden Energie Neutraal - partners.
- Gebieden Energie Neutraal - partners. (2014). *T5 - GEN methodiek, kansrijk aanbod*. Bunnik: Gebieden Energie Neutraal - partners.
- Gebieden Energie Neutraal - partners. (2014). *T6 - Kasstromen model*. Bunnik: Gebieden Energie Neutraal - partners.
- Gebieden Energie Neutraal - partners. (2014). *T7 - Keuzehulp Businessmodellen*. Bunnik: Gebieden Energie Neutraal - partners.
- Hallsworth, M. (2010). *MINDSPACE-Practical-guide-final-web*. London: Defra (department for Environment, Food and Rural affairs), Cabinet Office.
- Hoekstra, J., Verheggen, P., & Hanninck, M. (2013). *Vijf tinten groen, input voor effectieve duurzaamheidsstrategieën*. Amsterdam: Motivaction, research and strategy.
- Hoeve, M., Vliet, v. B., & Hiemstra, J. (2013, januari / februari). *Presterende provincie handelt rolbewust. B&G*, 4-8.
- Hofman, J. (2011). *Publicatiereeks over burgerparticipatie, Nederland op weg naar de burgerbegroting*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Cluster Democratie en Burgerschap. Den Haag: Ministerie van BZK.
- House of Lords (2011). *Behavior Change Paper HL179*. London: Stationary Office.
- Houwelingen, P.; Boele, A.; Dekker P. (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Idema, R. E., & Koning, N. de (2014). *Bestaand bouw energieneutraal, reisgids voor een gebiedsgerichte aanpak*. Den Haag: Gebieden Energie Neutraal.
- Jong, J. de (2015). *Gemeente Veenendaal leefstijlprofiel*. Utrecht: Provincie Utrecht.
- Jonker, J., & de Witte. (2014). *Nieuwe Business Modellen, samen werken aan waardecreatie* (2e oplage, januari 2015 ed.). (J. Jonker, Red.) Den Haag: Stichting Our Common Future 2.0, (OCF 2.0) i.s.m Academic Service.
- Koppejan, J. (2005). *"The formation of public-privat partnership: lessons from nine transport infrastructure projects in the netherlands"*. Public Administration (83/1), 135-157.
- Milieudefensie. (2014, december). *Help Nederland van het aardgas af*. Down to earth, pp. 34-36.
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu. (2011). *Werk maken van klimaat, Klimaatagenda 2011-2014*. Den Haag.
- Moor, T. de (2013). De herontdekking van het collectief. *Sampol*, 29-37.
- Motivaction. (2013). *Mentality, waarden en trendonderzoek, weten wat mensen drijft*. Web brochure: Motivaction Research and Strategy.
- Mulder, S. (2012). *Gedragbeïnvloeding: (on)bewust slimmer? Lessen uit de gedragseconomie en psychologie*. TNS NIPO.
- Nicis Institute (2010). *Burgerschap in de doe-democratie*. Den Haag, Nederland: Nicis Institute.
- Partners, G. E., Idema, R., Koning, N. de (2014). *Bestaande bouw energieneutraal, reisgids voor een gebiedsgerichte aanpak*.

- Peeters, R., & Schuilenburg, M. (2009). *De geest als aangrijpingspunt, de betekenis van gedragsturing in veiligheid, gezondheid en onderwijs*. Vrije Universiteit, 9-21.
- Pol, B. (2015). Please don't nudge, we're Dutch. *Tabula Rasa*.
- Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur. (2013). *De overheid als verleidster*. In M. Korthals, Ethische aspecten van gedragsbeïnvloeding door de overheid voor verduurzaming van de samenleving (pp. 32-48). Den Haag: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2014). *De verleiding weerstaan. Grenzen aan beïnvloeding van gedrag door de overheid*. Den Haag: RMO.
- RIVM. (2013). *Dilemma's rond duurzame consumptie. Een onderzoek naar het draagvlak voor verduurzaming van consumptie*. rapport | 08-02-2013.
- ROB. (2012). *Loslaten in vertrouwen, naar een nieuwe verhouding tussen overheid, markt én samenleving*. Den Haag, Nederland: Raad voor het openbaar bestuur.
- ROB. (2014). *De verleiding weerstaan. Grenzen aan beïnvloeding van gedrag door de overheid*. (Vol. Bijlage 1 Normatieve overwegingen rondom gedragssturing). Den Haag: RMO.
- Rotmans, J. (2012). *In het oog van de orkaan, Nederland in transitie*. Bostel: AEnas, uitgeverij van vakinformatie BV.
- Rotmans, J., Terwindt, & Nieuwaal, v. K. (2014). *Crisis creëert ruimte, Een transitieprogramma voor duurzame gebiedsontwikkeling*. (M. Bouter, Red.) Amsterdam: Stichting Urgenda.
- Rynck, d. F. (2014). *De Geest van Elinor, over burgerinitiatieven en hun verhouding met de (lokale) overheid*. Leuven: Het Facilitair Bedrijf, Vlaamse overheid.
- Schoemaker, R., Lampert, M., & van der Lelij, B. (2015). *Mentality Sociographics in marketing, basisrapport burgerschapsstijlen*. Amsterdam: Motivaction International BV.
- SmartAgent. (2010). *Leefstijlenkaart gemeente Veenendaal*. Utrecht: provincie Utrecht.
- Smith, G. (2009). *Democratic Innovations. Designing Institutions for Citizen participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sociaal Economische Raad. (2013). *Energieakkoord voor duurzame groei*. Den Haag.
- Sonigo, P., Bain, J. K., Fedrigo, D., Withana, S., Watkins, E., Scholl, G.,... Dresner, S. (2012). *Policies to encourage sustainable consumption* (final report ed.). Brussel, European Commission: BIO Intelligence Service.
- Staa, A. v., & Evers, J. (2010). *Think analysis: strategie om de kwiteit van kwalitatieve data-analyse te verhogen*. KWALON 43, 15(1).
- Staak, v. d. (2007). *De Sociale Buitenruimte, leefstijlen als sociaal cement*. Elshout: Universiteit van Rotterdam en Technische Universiteit Delft.
- Sterre, H. (2014). *Stedelijke vernieuwing door zelforganisatie*. Utrecht: Platform 31.
- Stichting Our Common Future 2.0 (OCF 2.0); Jonker, J. (red.). (2015). *Nieuwe Business Modellen, Samen Werken aan Waardecreatie*. Den Haag: Academic Service.
- Stinesen, B; Renes, R.J; Tiemeijer, W; Anderson, J. (2014). *De verleiding weerstaan, grenzen aan beïnvloeding door de overheid*. Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Sunstein, C. (2013). *Handbook of behavioral economics and law, online versie* geraadpleegd 9 april 2015. Oxford: Oxford University Press.
- Thomas, J., & Harden, A. (2007). *Methods for the thematic synthesis of qualitative research in systematic reviews*. London.
- Tiemeijer, W.L.; Thomas, C.A.; Prast, H.M. (red.). (2009). *De menselijke beslisser, over de psychologie van keuze en gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- TNO - Gebieden Energie neutraal - partners. (2013). *T1 - Gebiedsatlas 1.0*. Delft: TNO - Gebieden Energie neutraal - partners.
- TNO - Gebieden Energie neutraal - partners. (2013). *T2 - Gebiedsatlas 1.0*. Delft: TNO - Gebieden Energie neutraal - partners.
- TNO en partners, Gebieden Energie Neutraal. (2013, versie 5). *Routeplanner bestaande bouw - poster en toelichting*. Delft: TNO.
- Tonkens, E. (2014). Vijf misvattingen over de participatiemaatschappij - afscheidsrede E. Tonkens. UVA.
- Veldhuis, J. (2013). Heyencamp als model voor energiezuinige buurt, Project 'De Groene Vogel' slaat vleugels uit in het Limburgse Reuver. *IndeKern*.
- Verschuren, P., & Doorewaard, H. (2007). *Het ontwerpen van een onderzoek*. Nijmegen: Boom Lemma Uitgevers.
- Werksma, H. (2002). *Kwaliteit(s)lagen*. Delft: TU delft.
- Wesseling, M. (2013). *Essays duurzame gedragspatronen, gedragbeïnvloeding door overheid ter bevordering van duurzaamheid*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2014). *Met kennis van gedrag beleid maken*. Amsterdam: Amsterdam University Press WRR.
- Wijdevan, v. d., Cornelissen, E., Tops, P., & Hendriks, F. (2006). *Een kwestie van doen? - vitale coalities rond leefbaarheid in steden*. Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en Bestuur.
- WRR. (2012). *Vertrouwen in burgers*. Amsterdam / Den Haag: Amsterdam University Press / WRR.
- Puylaert, H & Werksma, H. (2011). *Duurzame gebiedsontwikkeling: doe de tienkamp!* TU Delft en H2Ruimte, Praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling. Delft: Praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling TU Delft.

Websites

Montesquieu Institute en Ministerie van Buitenlandse zaken (2015, 1 en 29 maart). Europese aanpak klimaatverandering. Geraadpleegd van http://www.europa-nu.nl/id/vhesf063wxu9/europese_aanpak_klimaatverandering?ksel=n3

Provincie Utrecht (2015, 1 maart). Leefstijlen Veenendaal. Geraadpleegd van https://www.provincie-utrecht.nl/algemene-onderdelen/zoeken/?zoeken_term=leefstijlen+veenendaal

Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. (2015, 5 maart). Green Deals succesvolle voorbeelden. Geraadpleegd van <http://www.rvo.nl/onderwerpen/duurzaam-ondernemen/groene-economie/green-deal>

Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur. Wesseling, M. (2015, 5 maart). Essays Duurzame Gedragspatronen. Geraadpleegd van <http://www.rug.nl/filosofie/kcf/themas/tekst/2014/essays-duurzame-gedragspatronen.pdf>

Zeeuw, de, F. (2015, 9 en 29 maart) geraadpleegd van <http://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikel/1497-staar-je-niet-blind-op-het-energiezuinig-maken-van-gebouwen>

Gemeente Amersfoort. (2015, 28 maart). Het nieuwe samenwerken. Geraadpleegd van <http://amersfoort.notudoc.nl/cgi-bin/meetingpdf.cgi/action=a4/id=1014/vergaderset-RONDE-20130122.pdf>

Dolan et. Al. (2015, 12 mei). Mindspace Influencing behaviour through public policy. Geraadpleegd van http://www.instituteforgovernment.org.uk/sites/default/files/publications/MINDSPACE-Practical-guide-final-Web_1.pdf

Stinesen et. al. (2015, 15 mei). De verleiding weerstaan, geraadpleegd van <http://www.slideshare.net/PubLab/de-verleiding-weerstaan>

Cialdini, R., (2015, 21 mei). De beïnvloedingsstrategieën van Cialdini. Geraadpleegd van <http://www.marketingfacts.nl/topic/de-be%C3%AFnvloedingsprincipes-van-cialdini>

Bosma, M., (2015, 21 mei). 6 verklaringen voor de revival van de coöperatie. Geraadpleegd van <http://www.mt.nl/332/86939/business/6-verklaringen-voor-de-revival-van-de-cooperatie.html>

Motivaction. (2015, 21 mei). De acht mentality milieus. Geraadpleegd van <http://www.motivaction.nl/mentality/de-acht-mentality-milieus/postmaterialisten/>

Klimaatstraatfeest. (2015, 21 mei) Spelregels. Geraadpleegd van <http://www.klimaatstraatfeest.nl/spelregels#>

Hofman, J (2015, 27 mei en 7 juni). Waarom lukt een burgerbegroting toch niet in Nederland?. Geraadpleegd van <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2013/01/23/waarom-lukt-een-burgerbegroting-toch-niet-in-nederland/>

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2015, 29 mei). Overheidsbeleid gericht op gedragsverandering. Geraadpleegd van <http://www.slideshare.net/PubLab/overheidsbeleid-gericht-op-gedragsverandering-meer-dan-een-mooi-streven>

Nobelprize.org. (2015, 5 juni). Elinor Ostrom. Geraadpleegd van http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/2009/ostrom-facts.html

Ministerie van Infrastructuur en Milieu. (2015, 5 juni). Opstappen als het kan, afstappen als het moet. Geraadpleegd van <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/rapporten/2012/11/08/opstappen-als-het-kan-afstappen-als-het-moet-opstappen-als-het-kan-afstappen-als-het-moet.pdf>

Energiesubsidiewijzer. (2015, 15 november). Kan ik subsidiekrijgen voor energiebesparing? Geraadpleegd van www.energiesubsidiewijzer.nl

Platform voor kwalitatief onderzoek KWALON. (2015, 23 november) Kwalitatief onderzoek: de praktijk. Geraadpleegd van <http://www.kwalon.nl/boek-kwalitatief-onderzoek>

Thomas, J.; Harden, A (2015, 22 november). Methods for the thematic synthesis of qualitative research in systematic reviews. Geraadpleegd van http://eprints.ncrm.ac.uk/468/1/1007_JTAHthematic_synthesis.pdf

Thomas, J.; Harden, A (2015, 22 november). Methods for the thematic synthesis of qualitative research in systematic reviews. Geraadpleegd van <http://www.biomedcentral.com/1471-2288/8/45>

Scharmer, O., (2015, 13 december) Theorie U, Leiding vanuit de toekomst die zich aandient. Geraadpleegd van <http://www.theoryu.nl/wp-content/uploads/2011/02/TheorieUsamenvatting1.pdf>

Ministerie van Buitenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2016, 5 mei) RegioAtlas brengt regionale samenwerking in kaart. Geraadpleegd van http://www.regioatlas.nl/kaarten#_omgevingsdienstenregionaleuitvoeringsdiensten